

АЛТАЙ ҮЙ =
= К И Ж Э Э.

(ЖЕНЩИНЕ
АЛТАЙКЕ).

ЛУУГАН БИЧИҢ

П. Чагат-Строев-ла

С. Нумандин ибчүргэн.

ВКП (б)-нын Ойрот Обиомнын Уй улу-
стын нэрэгине турган бөлүги чыгарган.
Улалу-тур 1929а жыл.

Ойрот областын бичиктэр бұдүрәриле базарынын „Кызыл Орот“ дөп бириккән типографиянын Улалу—туразындагы лапказы да садып турган алтай тилдү нәлә жүзүн тuzалу бичиктэр бар. С бичиктәрди алтай улус дөкши алдыртып кычырглазын.

1928 жылда чыгарган бичиктэр:

Бичиктәрдин ады.	Баазы	
	Салк.	а
Маала ижи, кижининг журтын өнгидәр	—	
Ишмәкчиләрдинг јаан үйзү айдагы байрамы	—	
Ликпунктынг программазы	—	10
Журттынг мал-аш ижин баштап башкарарын жарандырап кәрәк	—	10
Кызыл Жылдыс	—	10
Алтай улус Кызыл Чөрүнннг жүрүмин биләр кәрәк	—	10
Кам жагыла буркан жагнынг мөкөзинг жайладары	—	10
Әнәнинг азбуказы	—	0
Уткуул (ойын)	—	
Озогызыла әмдигизи (ойын)	—	

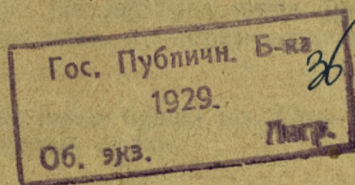

Ойрот,

3-53

МАЛ-АШ ИЖИНЭ ҮҮРЭНИГЭР.

(УЧИТЬСЯ ПРАВИЛЬНО ВЕСТИ ХОЗЯЙСТВО).

Уй малды тудары

Малды азраарга оны кичээп көрөргө үүрэнэр кэрэк.

Малды кичээбээз-онын өңидэ коомой болор.

Алтай јэринэ јоон уй мал өскүрип азраар болзо, оног ээзинэ көп туза болор эди, јэри јэрилэ өзөк сайын уй јир өлөнги элбэк, өлөн тургузар покос јэрлери байтак. Уйдын кыштап јир өлөнги түгөнбэс. Област ичининг кезик аймактардын јэрлеринэ уй мал азраар, маала ажында саларга кэлижэт, ондый аштар мындый: картошка, чалкан, мал азрайтан свекла-ла морков. Мындый ашла уй малды азраар болзо, уйдын сүди көп болор. Маала ажынаг башка, база мал азрайтан өлөн салганда ол база јакшы өзөт, ондый өлөн клевер дэп болор, бу өлөн уй малга сүрэкэй ток болуп јат.

Оног башка, Област ичиндэ аймак сайын тэкши, уй малдын бэрип турганы бир јылга јонго једикпэй јат. Уй мал бир билэ улусты азраарга чыдар, онын сүди, сарјуу, быштагы, оног до башка нэмэзи уй ээзинэ астам бэрэр; јэ андый-да болзо, уйдын сүдин сарју эдэр завод ажыра бэрэзэ кижээ туза болуп јат.

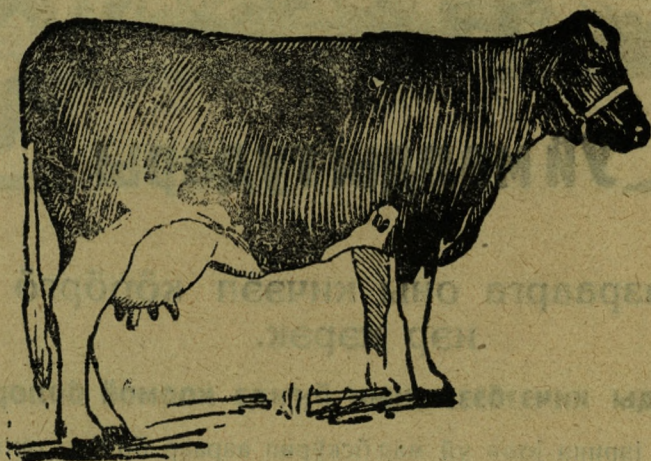
Уй малды азрап, оног туза болорын бистинг улус билип тэ турза, јэ онынг кэрэгин ајаарбай јадылар. Азрап турган уйларын көргөндө өңи-бажы јок, сөөги кичинэк бүдүжи самтраип калган; ондый уйлардын сүди-дэ ас, чыккан бозуларыда коомой болот. Аразында мындый болуп јат: деремнэ јэрдэ өрөкө сайын 4-5 уйдаг азрап јадылар, кышкыда дээз, ол деремнэдэн кижи бир тамчы сүт-тэ таап болбос.

Бу сүрэкэй арабас нэмэ болуп јат. Оны јок эдэр кэрэк. Ондый кылык кижининг јурттын бузар.

Онынг аргазын мынайда табар: көп сүт бэргэдий уйдын шүүл-тэзин билзин, кыштаар јылу кажаанга тургузып, оны азраарын кийнинэн көрөрин билэргэ үүрэнэр кэрэк.

Онынг учурын бис эмди куучындарыбис.

Сүттү уйдын шүүлтэзи.

Сүттү уйлардын тэмдэги мындый аайлу болор;
 Уйдын сыны узун, буттары кыска бололо жоон болор;
 Сыны түс, бэли дэээ узун бололо жалбак болор;
 Бажы кичинэк, мүүзи база кичинэк болор;
 Мойыны тал орго бололо, тэрэзи жуурмак болор;
 Төжи жоон болор, кабыргалары чичкэ бололо, ортолоры эмэш
 раак болор;

Уйдын кийни узун бололо жалбак болор, кийндэги эки буттары талтак болор;

Јэлди јаан бололо туги ас болор, эмчэктэри јаан, чала учы јаар дэээ чичкэ болор; (јакшы јэлинди сааган кийндэ ол жуурмалып тартыла бэрип јат, анчадала кийн јаны. Јэлин јаан бололо, сааган кийндэ жуурмалып тартылбай барза, јэлин жуулу болуп ол уйда сүт ас болуп јат);

Сүттиг тамырлары жоон болуп билдиртип турар (бу тамыр-учуктар уйдын јэлдинэнг ала баштайла, ичилэ база кабыргалай уйдын алды јаар барып јат. Ол тамырлар көлгодо билдиртип көскөдө көрүнэт):

Сүттү уйлардын аыктар тэмдэктэри ол болды, Бистинг бу айтканыбис уйда бар болзо, ондый уйды азрап, оног сүттү мал өскүрип тудар кэрэк.

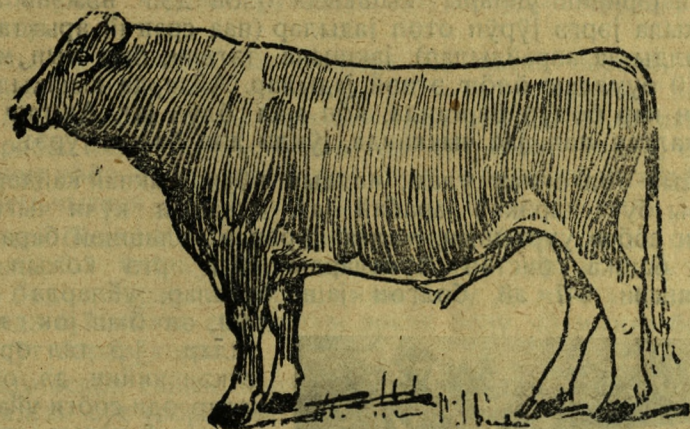
Угы јакшы буканын шүүлтэзи.

Бир билэр нэмэ мындый учурлу: угы јакшынын калдыгыда јакшы болуп јат, база андый-ок, сүттү уйдын балазыда сүттү болор, јэ онын ортодо, јакшы укту буканын идэзинэнг уй мал јаранар.

Уй јажына 8-10 бозу төрөп јат, бука дэээ, јажына 300 крэлү уйга калыыр, айдарда 300 тын малга ол бука бойынын угын бэрип јат. Коомой уян бука дэээ, үч төрт јылга уйлардын угын бузуп салар.

Якшы бука кандый бүдүштү болотон дээ? — Бэк сөөктү кадык болор кэрэк. Ондый бука чугулчы болбозын. Якшы бука амыр жо-бош болор, жэ омок шулмус болзын.

Якшы буканын тэмдэги мындый;
 Сыны түп-түс болор;
 бэли жалбак;

Якшы унту бука.

бэлкэнчэги узун жалбак болор, кийндэги эки буды жоон бололо түс болор;

бажы жуунак бололо, көстөри омок болор;

буканын төжи жоон бололо, чала тэрэгдү болзын, айдарда мынаг көрө киж и оны көрүп бодоор, буканын бууры жүрэгиндэ оору жок су-кадык дэп;

онын жымырткалары чойилип калбагдабазын.

Бу тоолоп айткан тэмдэктэр букада бар болзо, оны жүрт ичинэ тудар кэрэк. База бир айдар сөс бу: якшы шүүлтөлү буканын жангыс өрөкө киж и садып алар күчи жэтпэс, ол кэлишпэс-тэ. Онын кэрэгиндэ бир канча өрөкө улус биригип, товарищество эдэлэ. якшы шүүлтөлү бука тутсын. Товарищественый бу кэрэгинэ агроном болужар. Член болгон кижилэр уйлырын ол букаа кожып, чыккан бозуларын өскүрэр. Бир эки жылдын бажында, товарищественый члендэри ол букадан өскөн жаш малды жонго көргүзип выставка эдип жат. Бу выставкада дээ, буканын шүүлтэзи биллирип жат, база оног тараган жаш малдын талдамазы болуп жат. Буканы ары бэри бастырбай колго тудар. Уйды оо экэлип жат. Бу кэрэкти жангысла товарищественый правлениезы башкарып жат.

База бир ајаарар кэрэк бу: кандый-да киж и болзо, букалу болзо, букалу болдыбис, эмди кэрэгибис божоды дэп сананбазын. Алган букадан мал, өссин дэп оны якшы кичээп көрүп, якшы азрап турар кэрэк.

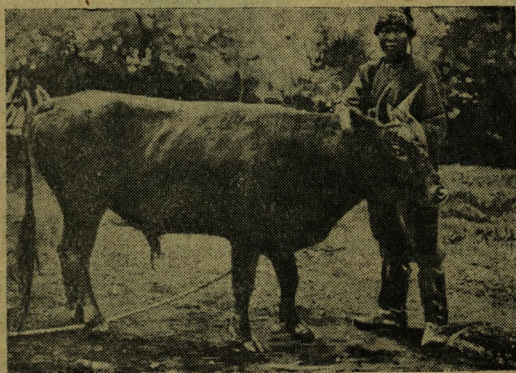
Буканы колго тудары.

Бистин улус бука малды аайы бажы жок тудуп жадылар. Букалар уйларла кожо жүрэт, бир бука 50-60 уйга калыйп, жагыс уйды бир канча сыбырар. Айдарда буканын, күчи чыгып турганда, онон туза болоры ас болуп јат.

Алтай јэринин уйлары кышкыда өлөң дэп нэмэни ас көрөт. Олор кыжыла јэргэ жүрүп отоп жадылар (паа срагай арыктап оорып кэлгэн малды-ла азрайдылар). јакшыла тэгэни, бир тын малга кыжын јир 10 буулдан өлөң этпэй жадылар. Айдарда кышкыда тожон болуп јаан кар болуп барганда, көп мал өлүп јат. Аштан ачыркап торолоп калган мал, јас чыкканда, јүклэ дэп базып жүрэт.

Мындый болгоннаг улам, малдын күчи чыкпай кайдар. Эки-үч жылдан ары бука кэрэккэ јарабай јат, буканын күчи чыгып, уйан болуп, эди сөөги уурзынып, малга жүрэргэ кэлишпэй барат.

Онон башка, бистин букаларды уйга эртэ кожып жадылар. Јагы јэтпэгэн 6-7 ай болгон јаш букалар, уйларла кожо жүрүп, он баш жок калып жадылар. — 4-5 тал орто јашка јеткэн кийин дэ, ондый букалар эди сөөги уйан болуп, кап чагай карып јат.

Алтай унту бука (Ондай айм.).

Буканы малга аайлу башту эдил кожор кэрэк.

Јэти күнин бажында айылга тудуп азгап амрадар.

Уйды букаа экэлип кожор тужунда, көп үй экэлбэс, бир конокко, 1-2 уйдан көп болбозын. Неделэ сайын бир катап амырадып турзын.

Шүүлтэлү буканын азралы.

Буканы јакшы азрап турар кэрэк. Күнин сайын өлөңнөң башоо база 4-5 мынта сула бэрэр. Уйга салар бука, јайыла айылда кижинин колында туруп јат. Айдарда ол букаа кургак өлөңлэ суладан башка, јаш өлөң база экэлип бэрэр, үч катап суу берип турзын,

Анчадала буканы јаскыда сүрэкэй азрап јат, ол тушта дэзэ, јаш өлөң өскөлөк, букаа уй кожоры көптөй бэрэт. Күстүдэ дэзэ, букаа качырткан уйлар, бука кэрэксибэй барганда, буканы чала крэлү азраар кэрэк.

Бозуларды азраары.

Бистин улус бозуларын энэзинэ эмиспэинче азрап болбой жадылар. Бозулар тойуда болзо, јэ алтай кижн јыл чыгара бала барказыла сүт жок отурат. Бу база сүрэкэй јарабас нэмэ болуп јат.

Уй төрөө балазын жалаган кийиндэ, бозуун өскө жэргэ апарып салар. Төрөгөн уй токынай бэрзэ, онын сүдин сааган тарый бозууна бэрэр. Сүтти бэргэндэ, сабар ажыра ичирэр; бир ажаарар нэмэ бу: бозу азрап турган кижинин сабарлары ару болзын, кирлү сабар ажыра азраар болзо, бозуга оору табылып ол кыжыктай бэрэр.

Энэзинин баштапкы саап бозууна бэргэн сүди сүрэкэй ток болуп, бозудын кардын арулап јат. Бу бозудын сүрээн, јакшы ажы дэп болор.

Баштапкы үч күн улай јаш бозуды 4-5 катап азраар, јэ эмэштэл азраар кэрэк. Төртинчи күнэн ары үч катап, курсагын эмэш кожып бэрэр. Бир ажаарар нэмэ мындый: јаш бозуды баштапкы күндэрдэ тын азрабас керэк, сүрэкэй көп тын сүт бэрэр болзо, онын карды аанап ичи көөп барар, онон ары бозу өлөринендэ айабас.

Јангы чыккан јаш бозуга канча крэлү сүт бэрэтэн дээ?

Онын бодолы мындый аайлу: тижн бөзу болзо онын бэскээ базарынча 6-7 үлү курсагын бодоп бэрэр, эркэк бозу болзо, бэш үлүүди бодоп бэрэр. Айдарда, тижн бозу 36 мынта базар болзо, оо бир күндэ 6-7 мынта сүт бэрэр; эркэк бозу 45 мынта басса, оо 8-9 мынта сүт бэрэр, кэрэк.

Бозу өскөн сайын, бэрэр сүди күнин там кожылып јат. Койилтызын алган сүт (обрат) болзо, оны јылыдып бэрэр кэрэк. Мындый сүттэ ток јок, айдарга оны алдынан бэрбэй, оо кулур, ол эмээ кэндрэштин шагын кожып бэрэр. Кулурды элгэйэлэ, изү сууга чейип сүтке кожор, кэндрэштин шагын дээ, сокоо соголо изү сууга чэйэлэ, шүүгэн суун сүткэ кожып бэрип јат.

Бозуды 4 айга јэтрэ сүт кошкон ашла азраар, онын кийиндэ јаш-ла кургак өлөн бэрип суу ичирэр.

Кандый бир ашты солыштырып бэрэр болзо, оны эн баштап эмэштэн јүргээри бэрэр кэрэк, онон башка бозуга кыжык табылар. Өлөн бозуды 3 нэдэлэдэн ары бэрип үүрэдип азраар.

Бозуды азраар болзо, оны тын сэмиртпэй азраар кэрэк: тижн сэмис богудаг сүттү уй өскүрүп болбос учурлу. Ойинэн өткрө база азрабазын, онон башка кыжык табылар. Бозуды сооко алдырбай тудар кэрэк, бэрэр ажы, тоскууры-көнөги чэк ару болзын, курсакты кэмјилү эдип эмэштэп, туркаары бэрип турзын, бозу турар јэр йылу кургак ару болзын, јакшы айас күндэрдэ бозуларды чыкары бош салзын, олор ары бэри базып тэнигэр.

Малды мынайда кичээп көрүп азраар болзо, ол јакшы мал болуп өзөр, онон астамда болор. Кандый-да нэмэ кижээ тэгин кэлэр эмэс, тэп тэгин капшагай бүтпэс. Чыдалынча кичээгэнэн улам, онын ижи јолы билдиртэр.

Сүттү уйды азары.

Кэп сөс бар: „уйдын сүди онын тилиндэ“ дэп. Оозына нэни салзан ойто оны-ок адардын. Уйды јангыс өлөн лэ саламла азрап нэмэ болбос эмэй: Булар уйга јүклэ јүрүм бэрип јадылар, сүт дэп нэмэ бэрип јаткандары јок. Өлөн-лэ салам тэген аш, уйдын јүрү-минкөдүрэр аш болор.

Сүт бэрэр аш башка болуп јат, ондый аш мааланың ажы: чалкан, свекла, морковь, карток, оноң-до башка база бар.

Мындый аштарды уйга бэскэлэп кэмјилү бэрэр учурлу. Ол мындый аайлу нэмэ: уйлар бир түңгэй эмэс, олор уур јэгилдү, айдарда олорго бэрэр ажыда тоолу болуп јат. Саап турган уйлар база түңгэй эмэс, сүт түшкәдий ашты буларга база-да кэмјилу-тоолу бәрип јат, сүди көп уйга бэрэр ажыда көп болор, сүди ас уйга база онойдо-ок тоолу бэрэр кэрэк.

Ол андый болуп барганда, уйдын уур- јәнгилин билэргә кэрэк оны билэин дэзә мынайда эдәр: јалбак кайышты үч өлүдән бөлүп өлү сайын тәмдәктәр, эмди ол кайышла уйды эки јәрдән кәмјир, бир кәмјир арказынаң ала куйругуның төзинә јәтрә, база бир кәмјир эки колтыгының алдынча арказын кәчирә, ол эки кәмјүдин паа өлүләрин каташтырып бодогон тоо, уйдын түрү бэскәзиниң мын талары болор.

Уйдын бэскәзи 18 пуд дәп бододыбис. Үч пуд түрү бэскәз уйга бэрэр тоолу аш болуп јат. Айдарда ол 18 пуд баскан уй эдин салбазын дәп, 6 кәлү-тоолу аш кэрэк болуп јат.

Бис ол бодолгонло бәришпәй, ол кандый кәмјилү аш болотон, оның аайына чыгар кэрэк, оның учурын биләр кэрэк. Јаан бичикә үүрәнгән кижиләр мынайда эттиләр: бир мынта суланы алып, оо өскө ашты түңдәп олордын тогын билэргә чәнәп көрдиләр. Эм ол бир мынта суланың тогын кәмјү эдип шүүшти.

Мыны база көп катап чәнәп көргөн кийиндә, бир кәмјү аш (бир мынта сула) мындый нэмәә түңгәйләжәт:

Нату аш:	Чанту аш:	Сууланту аш:	Көн аш:
4-5 мынта јыл аштын саламы	1 м. арыш кулуры.	1 м. мал азра-ар свекла.	12 м. актың өлөңи.
4 м. аштын коозы.	1 м. кулурдың жармазы.	12 м. чалкан.	8 м. көк клевер өлөң.
4 м. сас өлөңи.	$\frac{3}{4}$ м. күдели шагы.	6 м. карток.	16 м. сас өлөңи.
3 м. ак јәрдин өлөңи.	1 м. кәңдрәштин шагы.	8 м. моркоп.	10 м. көк вика.
2-2 $\frac{1}{2}$ м. клевер өлөң.	1 м. маала кузугуның шагы.	8 м. тыква.	15 м. свекла бүри.
			12 м. капуста бүри.
			15 м. чалкан бүри.

Эм паа бодолгонло бәрижип көрөликтәр. Бистин паа 18 пуд түрү бэскә баскан уйыбыска 6 кәмјү кэрэк болуп јат. Уй ээзиндә ак јәрдин өлөңи, кулурдың жармазы, база кәңдрәштин шагы бар болуптыр.

Бир кәмјүдә 3 мынта өлөң болуп јат. Айдарда ол уй эдин салбазын дәп, алты кәмјү аштын бодолы аайынча, 18 мынта өлөң бэрэр кэрэк.

Оноң башка бистин ол уйыбыс бир суткада 12 мынта сүт бәрип јат. Үч мынта сүг сайын кәмјү аш база бэрэр кэрэк. Айдарда сүт учун, ол уйга үзәри төрт кәмјү аш база бэрәргә кәлижәр. Эмди мының ончозын бодоп көрөликтәр:

Кулур жармазы—2 мынтазы 2 кэмјүгэ бодолор;

Кэндрэш шагы— $1\frac{1}{2}$ " 2 (мыны уйга сүт түшсин дэл бэрэр).

Ак јардин 18 мынта өлөнги—6 кэмјүгэ бодолор.

(мыны уйга эдин салбазын дэл бэрэр).

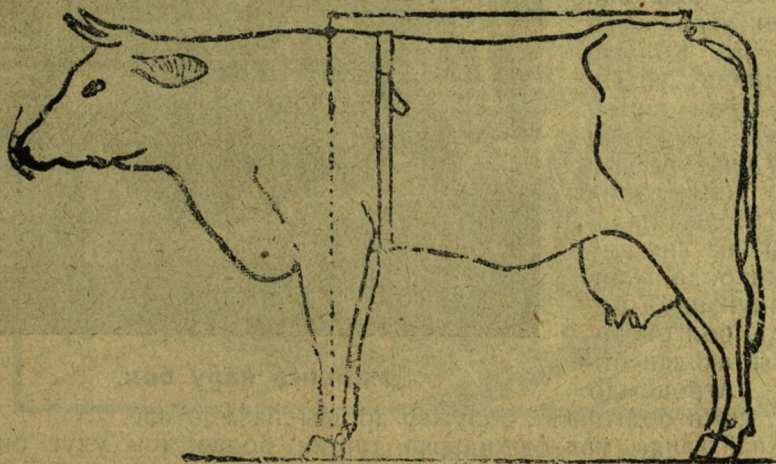
Уйдын сүди кожылар болзо, бэрэр ажында кожор кэрэк.

Уйдын түрү бэскэзи 16-25 пудка јэтрэ болор болзо, бир күндэ бэрэр өлөнги 25 мынтаа јэтрэ болзын.

Боос уйга 1 кэмјү ашты артык бэрэр кэрэк, јэлдэл јүргэн уйга мынайта бэрэр болзо, онын ичиндэги балазына јакшы болор.

Эдин салган уйаг коомой уйга база 1 кэмјү аш кожор.

Уйга бэрэр ашты мынайда бодоп бэрип јат. Мыны агрономнын болужыла иштээр кэрэк.

Уйдын түрү бэскэзин кэмјип бодооры.

Эмди уйга бэрэр ашты канайда бэлэндээр, онын учурын айдалы. Аш јүзүн јуур болзо, ол сүрэкэй јакшы болуп јат. Бистин јуртту улуста өлөн, салам, аштын коозозы (катту аштар) дэл нэмэлэр көптө болзо, јэ оны јакшы јазап бэрбэй, анар мынар айы бажы јок чачып бэрип јадылар. Аштын коозозын кургака бэрэдилэр. Саламды кэзип бэргэни јакшы (серип-лэ, ол эмээ чалгыла оок эдип кээер кэрэк), онын кийиндэ кэрткэн саламга жарма, ол эмээ кэндрэштиг шагын кожор кэрэк. Кэртип јазаган саламды изү сууга јымжадала бэргэни сүрэкэй јакшы болуп јат.

Аштын коозозын база онойдо-ок изү суга јибидип, нэмэ кожып бэрэр кэрэк.

Кэндрэштиг шагын оодоло кургака бэрип јадылар. Бистин уйлар ол шакка үүрэнгэн јок, оморды шак јиргэ үүрэдэјин дээ, шактын үстүнэ үлүш жарма салала тузап бэрэр кэрэк. Уй тус јалаган айас шак јиргэ үүрэнэ бэрэр.

Мааланын чалкан, свекла, маркоп, карток, онон-до башка

ажын чийгэ бэрп жат. Уй карылбагадый болзын дэл, мындый ашты оок эдип кэртип бэрэр кэрэк.

Уйдын ичэр суу ару болзын. Жагыс уйга бир суткада 3-3½, көнөк суу кэрэк.

Уйды улам сайын эмэштэп тузазын: бир күндэ жагыс уйга эки калбак тус бэрзин.

Бир уйды жагыс суткада үч катап азраар кэрэк. Јэ бистин јэрдиг аайынаг көрө, экидэ катап азрааза кэм јок. Эртэн тура уйды озө саап алар, онын кийндэ кэндрэштин шагыла јарма бэрп азраар (күндик бэрэр аштын кабортозын бэрэр кэрэк), онын кийиндэ сугарала өлөг-лө салам бэрэр. Ингирдэ база онойдо-ок азрап јат.

Уйдын курсагын өйинэг өткрө, ол эмээ јэдикпэй бэргэни уйга јаман болуп јат. Көт аш бэргэнинэг, уй сэмирил сүди тартылып јат. Онын учун уйдын јир курсагын кэмјип, өйлү эдип бэрэр кэрэк. Малдын јитэн кэмјилү ажынын бодолы бискэ солун нэмэ болуп јат, болгон кижини оны аайлап болбос. Агрономдо

Малыга кару бол.

болзо, кижини болгонына болужар аргазы база јэтпэс.

Анайтканда, мал өнжидэргэ турган болзо, јон улус биригип товарищество тözөр кэрэк. Јон биригип товарищество тözөп алза, олардын мал кэрэгин билэр агрономы бойында болуп, ол агроном бастра члендэргэ јүрүп, олардын уйларын көрүп, кэмјү јир ажин бодоп, сүдинин тоозын чоттоп, јыл чыгара уйга чыккан чыгымнын чодын алып турар эди. Чала крэлү коомой уйларды токтодып, өскүрэргэ сүди јакшыларын артызып турар. Мынайда иштээр болзо, товарищественын члендерининг уй малы јылдын јылга өнжип јаранар, сүт там ары көптөп, айыл јуртты өнжий бэрэр (Бистин Областа ондый товарищество, Успен аймактын, Кыскэ дэл деремнэдэ болуп туру).

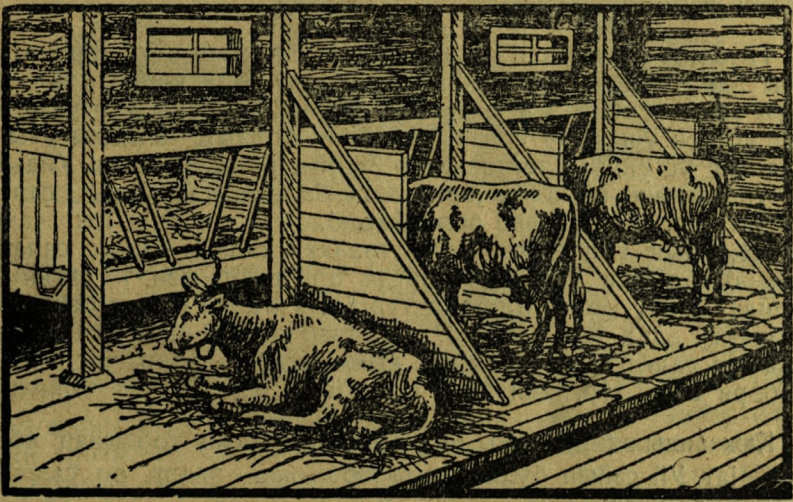
Уй малга јылу кажаан этсин.

Уй малды кэмјилү тоолу ашла канайып-та азрааза, јэ јылу кажааны јок болзо, ол уйдаг көп сүт алары тэмэй болор. Уй мал база өскө тынду нэмэлэ тунгэй болуп јат, оо ошкош јир аш, ичэр суу, тынар кэй, ыжыктанар јылу кэрэк. Јылу оо јай-кыш болзын, тунгэй керэк. Јылуды уй јир курсагынан алып јат.

Бистинг уй кыжыла ачык соок јэргэ туруп, курсақты ас јийт. Бистинг оо бэрп турган өлөнгибис, онын жагыс эдин јылыдат, сүт

болорго јэтпэй јат. Уйлар јылу јэргэ турган болзо, олар кайсада курсакты ас јир эди. Мынын учун уй малга јылу кажаан эдэр кэрэк.

Јылу кажаанын ичиндэ 5-6 градус јылу болзо, ол бискэ кэли-жэр эди. Кажаанын ичи тын јылу болор болзо, ол арай јарабай јат, уйларга тынарга куч болор, омордын эди уйан болуп эмэшлэ соо-ко алдырза оорый бэрэр. Кажааннын ичи јарык болзын, ичи кэн ару болор кэрэк. Ичи јарык кажаанга турган уйлардын сагыжы омок бойы су-кадык болуп јат, күниг јарыгы уйга тийэр болзо, кандый-ла кэзим оору оо тийбэс, уй качанда болзо кадык болор. Карануй јэргэ турган уйдын кийнинэг көрөргөдө, ээзинэ эби јок болуп јат. Јарык јэргэ турган уй курсагында јакшы јип јат.

Уйлар турар јылу кажаанын ичи.

Кажаанын ичи 15-20 аршын болзо, сыны тууразы бир аршы-нан, ол эмээ тууразы $\frac{3}{4}$ аршын, 1-2 көзнэк кэрэк.

Чэдэниг ичи кэн болзын. Кысталан јэргэ турган уйларга кэй ас болуп, тынышка куч болуп јат. Уйдын јигэн курсагы кардына капшагай бышпай јат, сүдидэ астай бэрэр. Кандый да болзо, бир уйдын кажаанга турар јэри $1\frac{3}{4}$ -2 куб. кулаш болзын.

Уйлар турган кажааннын ичи ару болзын. Онын учун кажаан-нын ичин арлагалый эдип кэлиштирип јат. Бир конокто эки катап арулар. Уйдын јадынын күн сайын солмыр. Ару кажаан болзо, уй-дын сааган сүдидэ ару болор. Уйлардын сүди ару болзын, оморго оору јобол тийбэзин дэп, улам сайын тарап арулап турар кэрэк.

Кажаанын тоолокторынын ортозын јээс-лэ сыксыр, ичиндэги стэнэзин известкэлэ чэрэтээр, мынайда эдер болзо оору дэп нэмэ јуубас. Кажаанын ичиндэги үстүги такталарын, јылу өтпөгөдий эдип јуунак салар кэрэк. Тактанын үстүн балкашла шыбайла тобрак тө-гөр, ол эмээ аштын коозозын јайар. Көзнэктәрди уйдын көзинэ күн тийбэгөдий едип, уй бажынан эмэш бийик эдэр. Көзнэктин ја-аны мындый: сыны бир аршын, бийиги $\frac{3}{4}$ аршын. Көзнэкти эдэр

болзо, онын жарыгы уйга тийгэдий эдип жазар кэрэк. Кажанын ичиндэги такталарын база жуунак эдэр. Уйдын бажы jaar тактанын учы 2 өлү бийк болзын. Уйдын жэргэ отурганын куйругынынын учына кэлиштирип жазаар. Сидик агатан агашты ойып жазап жат, тактанын алдына чапчак (кадка) тургузар, паа ойгон агашла сидик ол чапчака агар. Чапчакты ачып онын ичиндэги суун сузуп алгадый эдип жазап жат. Сидик агар ойгон агаштын тууразы бир карыш болзын, тэрэни төрт өлү болзын. Ойгон агаштын учы чапчак jaar 1½ өлү жабыс болзын. Уй малга кандый-да жылу кажаан эткэндэ, онын ичиндэги кэй ару болзын дэп труба эдип жат. 13 уйлу кажаанга бир труба кэрэк. Онын жааны мындый: үч сөөм ажыра, онын тууразы үч соом болор.

Трубаны жарчагадап жазаар. Онын ортозын төрт јэринэ карчы тэрчы эдип бөлүр: эки бөлүк ажыра ару кэй кирэр, эки бөлүги ажыра кажаан ичиндэги јаман кэй чыгар. Трубаны тургузар болзо, онын үстүги учы јабу арказынап бийк болзын, алдыгы учы дезе, кажаанын үстүндэги тактазынап 2 сөөм жабыс болзын. Уйдын курсагы үрэлбисин, оо өлөп јиргэ эптү болзын дэп, өлөп салгыштар жазап жат. Бис мал азраар болзобис, өлөндү он баш јок чачып бэ рэдибис, онын көп сабаазын уй тээккэ кидирэ базып салат. Ээзи санап жат, өлөндү уйга көп бэргэм ол тойу дэп, јэ тэгин көрүп турганда, тынду малы торолон турган. Уйга аш салып берэр-нэмэни үч бөлүктү эдип жат: тоскуур, аш салар остол, база өлөп салгыш. Малга аш салып бэрэр нэмэни кыймыктабас эдип жат, ол эмээз ары бэри алып јүргэдий эдип жазап жат.

Кажанды эдэр болзо, онын узунун уйдын тоозынап көрө тургузып жат. Уй сайын бүдин јарым аршынап ээдэр, оо үзэри, туура ачык јэри база бүдин јарым аршынап болор. Уйлар бир аай јэргэлей јаныс туар болзо, жылу кажаанын тууразы 7-8 аршын болуп жат.

Бир айдарыбыс бу: уйдын жылу кажаанын эдэр кэрэк јэнгил бөлбой, баалуга кэлижэр. Ондый кажаанды алдынап бойы јокту, ол элээз күчи крэлү тал орто јаткан кижилэр эдэргэ күчи јэтпэс. Мынын учун жылу кажаанды, тоолу кээк улус биригип өмөлө эдэр кэрэк. Онын кэрэгиндэ, жылу кажаан бүдүрип тургузар товариществолор төзөзин. агроном кижилер ол кажаанын планын жазап бэрэр, государство дээз акчала болужар (кажаанын кичү-јаанынап көрө, узак ойгэ, 600 салк. өрө, 800 салк. јэтрэ төлүгэ акча бэрэр. Коллектив болуп бириккэн улус, агажын кэзип, тартып, чэртип, өмөлө иштээр болзо, иш қапшагай бүдүп, баазы јэнгил болуп, ээлэриндэ туза болор.

Онон башка ол товарищество жылу кажаанды бүдүрип алала, оо малдарын суккан кийиндэ, онын ижин база өмөлө тыгыдып аларгада учурлу болор.

Кой тудары.

Кой малды јакшы азрап тудар болзо, ол көп астам бэрэр.

Ойрот јерининг, Кош-Агаш, Улаган, Кан-Оозы аймактада кой азрап, јангыс онын идээилэ азранып јадылар. Андыйда болзо, койдон астам алары крэлү, јэ тэгин бодогондо койдон астам көп алар кэрэк.

Койлор.

Бистин койыбистин сөөги кичү, бир јылда јүклэ дэп $1\frac{1}{2}$ -2 мынта коомой түк бэрэр, катту түктү тэрэ бэрэр. Койдын эди дэзэ 30-35 мынтадан өтпөс. Ол-ок койды јакшы кичээп көрүп тудар болзо, 4-5 мынта түк бэрэр, бүдин јарым пудка јуук эт бэрэр. Јакшы јарандырган кой, бир јылда 10 мынта крэлү түк бэрип турар.

Эм мыны көрүп турганда, алтай кижии койдын кабартозынын астамын албай јат. Ол ненин учун андый дэзэ, бистин улус кой малды коомой тудуп јадылар: кыжыла ээн јэргэ јүрүп кыштайт, бойынын табынала јэрдэн отойт. Кандый-да корон соок болгондо коиды азрабай јадылар.

База бир тутак нэмэ бу: 6-8 ай болгон јаш койлорло кучалар кожо јүрүп калыжып јадылар, ол база јарабас нэмэ; кандый-да болзо, коиды кучаны $1\frac{1}{2}$ јаштуда алыштырар кэрэк. Качанда болзо, малды јаш тужунда алыштырарга кэлишпэй јат. Јаш тижии кураан бойыда јангы өзип јат, ол боозой бэрэр болзо, күчин ичиндэги ба-лазына бэрип јат, анайтканда јаш койдын сөөги өспөй јат. 6-8 ай болгон јаш кучачактар үүрлү койларло кожо јүрүп, койлорго калып јадылар; ондый болгоннон улам, олордын күчии чыгып уян болуп, олордон өскөн балдарыда коомойзу болуп, сөөги өспөй кичнээк болуп јадылар.

Бистин бу алтай койлордын угын јарандырар кэрэгиндэ, нэни этсэ јакшы болор?

Эг озо бир ајаарары бу: коиды јаш тужунда кучаа кошпос кэрэк. 4-5 ай болгон јаш койлордын кычазы эртэ кэлип јат. Ол крэдэ јаш кучаларды јаш койлордон башка тудуп айрар кэрэк. Бистин койлор күүк айда төрөгилэп јадылар. Төрт айдын бажында, чала-сыгын ай крэдэ, кураганларды энэлэринэн айрып, тижии эркэгин башка бөлүп тутсын Айдарда кой малды үч бөлүргэ кэлижээр, ол

эмээ, јаш койлорды кучаларды јоон койлорды, алды алдынаг башка күдүчилэргэ бэрэр кэрэк. Јагыс јуртту кижээ, үч күдүчи тударга алдынаг бойына күч болор, онын учун бир канча өрөкө улус биригэргэ кэлижэр. Јагыс бириккэн јурт улуска күдүчилэрди тударгада јэнил болор, ол тушта күдү јерди үч башка эдэргэдэ јакшы болор. Мынайда эдэргэ арай күчдэ болзо, јэ јаш уй мал-ла јылкы малды кожо бөлүп күдэргэ кэлижэр эди.

Шуултэлү куча:

Койго кожор куча су-кадык, јоон сөөктү койу јакшы түктү болзын. Ондый кучанын бүдүжи мындый:

Төжи јалбак болор;

Буттарынын ортолоры талтак; кучанын алдындагы эки буды талтак болор болзо, онын төжи јалбак болор, јалбак төштү кучанын јүрэгилэ өкпөги качанда болзо јакшы болуп јат;

Эди сөөги тын болор;

Мойны јоон јалбак бололо, бэли јаар бултыйбас;

Сыны чыгарга түс, кийни јалбак. Кучанын бэли чала корчоксу болзо, ол куча уйаг болуп јат;

Кадык јакшы јэпсэлдү чыйрак јымырткалу болор;

Кургак эмэс койу түктү болор.

Шуултэлү кой.

Кучаа кожор койды база талдап шүүр кэрэк, ол нэниг учун дэээ, јакшы бэк су кадык энэнин балазыда јакшы болуп јат. Койды тарый мөндөп чэктэбэс кэрэк, оны база јүргээри табынча, јаш јакшы койлор өскөнчө ајаарып иштээр.

Койды Волошский укла јарандырага кэлижэр.

Бистин јердин койлорын јарандырайын дэгэжин, оо „Волошский“ укту кой кэлижип јат. Бу койлордо тын ондый чөрчөк јок, бэк укту койлор. Олор бир јылда 10-12 мынта түк бэрип јадылар, кучылары 4-6 пуд базып јат. Волошский койлордын куйругы узун үч талалу, учы јаар чичкэ, сэмис болор.

Областтын јэр кэрэгин башкарып турган управление, јон улуска болуш эдип, Волошский укту бир кэээк кучалар садып алды, ол кучаларды озо баштап бириккэн коллективтарга, кой тудуп турган товариществолорго, база јурт ичинин ижин јагыртып турган кижилэргэ үлөп бэрэр.

Койды кыш азраары.

Бистин јуртыбыста бир сүрээн јаман нэмэ бу: азрап турган койыбис кышкыда курсак јэтирэ јибэй торолоп јат. Онон ары койлор коомой болуп, коомойзу ас түк бэрип јадылар, койды јаман тудуп азрагайнаг оору табылып өлүп јат.

Койды азраары чөрчөктү иш эмэс. Олор иш талдабас. Кышкыда јоон уйлар јагыс өлөңлэ дэ кыштаар, өлөң јок болзо, аштын саламыла коозоло-до кыштап чыгар. Мындый катту курсактын ор-

тозынап, койлор чичкэ оозыла, jigэдий амтанду ток ажын таап jип жадылар. Койго бир күндэ 5-6 мынта оок jымжаак өлөн бэрээ, ол курсак оо сүрэкэй jakшы болор.

Курагандарла бооз койлордын азралы кайсада эмэш башка. Курагандар баштапкы жылында капшагай өзип жадылар, кышкыда ологго өлөннөн башка, база аш курсак бэрэр кэрэк: бир кураганга $1/2-3/4$ мынта кулурдын жармазын, ол эмээ суланын кулурын бэрэр. Маала бар болзо свекла-ла моркоп бэргэни база jakшы. Ол тушта jаш койго курсакты ачынбазын, jашта jakшы азрап жарандырбаган койды, jоондоп кэлгэн кийниндэ оны жарандырып болбос.

Төрөөр айы жууктап кэлгэн бооз койды база jakши курсакла азраар кэрэк. Койдын ичиндэги jaанап кэлгэн балазына энэзинэн күч кэрэк болуп jat. Койды бир күндэ 4 катап азрап эки катап суу бэрзин. Курсагына бир жылдын туркунына jагыс койго 10 мынта тус кэрэк болуп jat.

Койдын турар Jэри.

Бистин койлорго тын андый жылу кэрэк jок. Койдын турар jэри туйук, ичи жарык, салкын сокпос jamгыр тийбэс jэр болзын. Ичи чыкту jэр койго jарабай jat.

Койлорло эчкилер.

Коп койлу jурт болзо, ондо кой сугар башка жабынчы жазап jat. Ондый жабынчыны чыгы jок, салкынын кийни jaар төн jэргэ тургузып jat. Жабынчынын үстүн өлөн-лэ, ол эмээ саламла jabар, онын алдына бийги бир метр крэлү сырык агашла чэртэр. Ичин дээ, эркэлэ тиж курагандардын, база кучалардын, jоон койлордын турар jэрлэрин, башка-башка бөлүктү эдип жазаар.

Кооперация-кой малды жарандыларынын идэзи болуп jat.

Кой тэгэн малдын угын жарандырып, онын алган jөөжөнү бэрэр jэргэ садарга, jаныс кижээ арай күч болуп jat, онын ижин кайсада, коллектив эдип биригип иштээ jakшы болор эди. Кой гудуп азрап турган кижилэр, кой азраар товарищество төзөр кэрэк. Товарищество болуп биригип алган кийниндэ, өмөлөжип иштээргэдэ jэчил jakшы болор; ол тушта койдын жабынчын капшагай эдип алар,

койдын күдүчизин жалдаарга, угы жакшы куча садып аларга, койдон алган жөөжөни садарга, онын до башка кандый-ла кэрэктү нэмэни бэлэн жэнил бүдүрэр эди.

Товарищество төзөөргө агрономло, база аймактын жэр кэрэгин билип турган отделение болужар учурлу. Онын учун бу кэрэктин жартын онын сурап уксын.

Чочко тудары.

Чочко тэгэн мал — крестьян кижининг жөөжөзи болор.

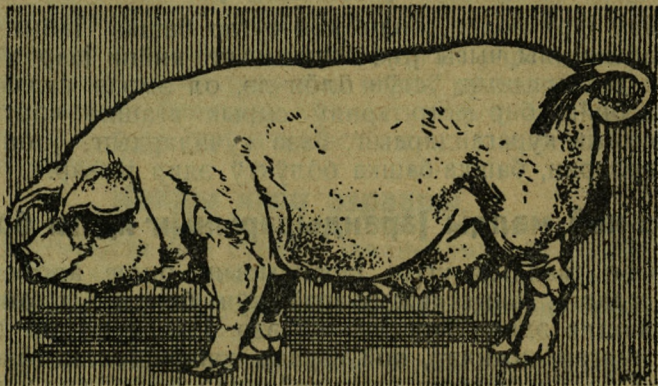
Ойрот јериндэ чочко тэгэн малды көп тутпай јадылар, ол нэдэн андый дэээ, оны азраар артыкту аш јок, оо үзэри алтай улус чочко тэгэн малга тын күүнзирэбэй јадылар. Јэ тэгин бодоп көргөндө, чочко тудуп азраары сүрээн астамду туза јетирэр нэмэ бобуп јат.

Јэрибистинг чочкозы кичинэк сөөктү, кайшагай өспөс (јоондоп өзөри 2½ јаштуда токтоп јат), лтам тойып сэмирбэс, онын учун оны јарандыраарга кэлижип јат. Бистинг јердинг чочкозын јарандырайын дэээ, оны јоон сөөктү „Иоркшир“ дэп, английский ак чочко ажыра јарандыраар кэрэк. Бу чочколор өзөргө капшагай, бистинг чочколордон чык јок јаан болуп јат (јоон чочколор 12 пудтан 20 пудка јэтре базар, сэмиртип азраза, түрү бэскэзи 25 пуд болор).

Айгырла энэ чочконын шүүлтэзи.

Айгыр болор эркэк чочконын эди сөөги бөкө бэк болзын, төжи јалбак, буттары тын, сыны јакшы, бажы, тижы чочконын бажынаг јаан, мойныла јарды тынзу болзын. Айгыр чочко јалтанбас бололо јобош болор кэрэк. Чичкэ сынду, уйаг айгыр чочконы тутпас кэрэк.

Айгыр чочконын јүрэри 3 — 4 јыл болор. Тижы чочкоо 10—12 айда божодып јат, капшагай өспөс укту эркэк чочконы, бүдин јарым јаштуда тижизиннэ кожор. Айгыр чочконы бир јылда эки катап, 40—50 тижы чочколорго божодор (бозоз чочко 110 конок јүрүп јат).

Јакшы укту чочко.

Энэ чочконын сыны узун бололо, 12 эмчэктү болзын. Бойы јобош күүнзэк болор кэрэк. Энэ чочко 5—6 жыл јүрэр. Карый бэргэн энэ чочколордын балдары ас бололо, ұйан болуп јадылар. Энэ чочко 2 јаштаг ала 4 јашка јэтрэ көп төрөп јат.

Чочко төрөгөн соондо, 4—5 неделэнин бажында, кычаланар; айгыр чочкоо калыптаза, 4ч неделэнин бажы сайын база кычазы кэлип турар. Кычазынын узагы 12—36 час крэлү болуп јат. Кычазы билдирэри мындый: бала чыгар јэри тижир, амыр јок ары бэри магтап чыгырып турар. Чочко ээзинэ мындыйы јарап јат: чочконы бир төрөдөри јаскыда, экинчи төрөдөри күскээри јай. Тал орто төрөөр энэ чочконын балдары, 8—11 бала болуп јат.

Бооз чочконын кийнинэг көрөри.

Энэ бооз чочко төрөгөлөктөг озо, бир ай ажындра оны башка тудар. Төрөр алдында 4ч-төрт күн озо, онын ичи төмөндөп, јелди сүттэнэр, бала чыгар јэри кызарып тижый бэрэр. Төрөр алды јууктажып кэлзэ, амыр јок болуп, уйазын казып јадып койып ыкчар. 2—6 частын бажында чочко төрөп јат.

Чочко төрөр тужунда оны ајыктап көрүп, чыккан чөбин кэдэри алып салзын; оног башка чөбин јийлэ, оног ары онын јыдыла балдарында јип салар. Чочко төрөп божогон кийиндэ, балдарын ол-ок тарый айрып алып азрап јат.

Чочколорды база олардын балдарын азраары.

Чочко төрөп божогон кийиндэ ол суузап јат, айдардо тоскуурга ару суу бэлэндэп салар кэрэк. Бэрэр курсагы дэээ, кулурдын жармазын соок сууга булгап бэрэр, онын кийиндэ кулурла јарманы алыштырып бэрэр. База тэгин үрэн ашла көк өлөң-дө аш бэрэр.

Чочконын балдарын јакшы азрап кэрэк. 10 күнэг ары уйдын сүдин кайнадып јылу эдип бэрэр. 5 неделэ болгон балдары энэзинэг айрала, айыл ичинин бор ботко ажын јиргэ үүрэдэр. Чочконын балдарын картөкло азраар болзо, олар сэмис болор, јэ күчи јок уйан болуп јат. Үрэн ашла (арба, мырчак, боба) азраганда, капшагай јаандап өзип этэнгир болзо, јэ ју јок болор.

Үрэн ашла кэндрэштин шагын кулурлап, ооктоп бэрэр. Картокла оног-до башка тазыл ашты, кайнадып јымжак эдип бэрэр кэрэк.

Јаш чочколорды сүт лэ үрэн ашла азраар болзо, олар капшагай өзип, кийиндэ оларды азраган чыгымды астамду эдип јандырап. Үрэн ашла азраганда, 5 мынта аштан-бир мынта эт кожылар; ашла өлөң кожо азрап болзо, бир мынта эт кожыларына, 4ч мынта үрэн аш кэрэк болуп јат.

Чочко азраар тужунда, онын тоскууры көнөги, чочко бойыда ару чэк болзын. Тоскуур-саскуурын изү суула јайып, улам сайын јунып турзын. Чочко азрап тоскуурды јазагадый болзо, чочконын уйазына улам сайын кирбэгэдий эдип јазар кэрэк. Курсакты тыжынап уруп бэргэдий эдип, эптэп јазазын.

Чочко азрап турган ээзи кижини онынгу тузазын билэргэ, ай сайын чочкозын эки катап бэскэлэп көрзүн. Оны мынайда эдип јат: кайышты дюймга кэмјип алала, чочконын куйругынын тюзинэн, эки кулагынын ортозына јэтрэ сын чыгара кэмјир, база колтыгы ажыра казын кэчирэ кэмјир. Ол эки кэмју тооны каташтырала, 9,10, ол эмээ 11 үлэштирэр (толу этту чочко болзо, онынгу кэмју тоозын 9 үлэр, тал орто болзо 10, арык чочко болзо 11 үлэр. Оны мынайда кэлиштирип көрөр: кэмјүүлэри 30 база 40 болды. Буларды каташтырып салып ийзэ, 1200 болор. Тал орто чочконынгу кэмјуу мындый болор болзо, ол тооны 10 үлэр. Үлэп алганыбыс 120 мынта болды, ол эмээ чочко бистингу бэскээ басканы 3 п. болор).

Чочко азраар аштынгу кемјуу.

Чочконы онгу баш јок азрабай, база өйлөп кэмјилү эдип азраза јакшы болуп јат. Чочконынгу түрү бэскэзин билгэн кийнинде, оо бэрэр аштынгу бодолында кижини јэнгил бодоор (канча мынта үрэн аш бэрэтэн), ол ашты эдин салбазын дөп бэрип јат. Јагыс үрэн аш нэмэ болбос. Ашты јүзүн јуурлөп бэрэр кэрэк.

Үүрэнгэн билэр мекжилэр база чэнэп көргөндө, бир мынта үрэн аштынгу тогы мынайда кэлижэт: 1 мынта үрэн ашка түнгөйлөжөри 4 м. карток, 8 м. свекла, 1 м. кэндрэштигу шагы, 1½ м. кулур јармазы, 6 м. каймагын алган сүт, ононгу до башка нэмэлэр. Айдарда чочконынгу бэскэзинэн көрө, оо канча көп үрэн аш кэрэк, бу аштынгу кэмјуузинэн улай, өскө курсактынгу тоозы билдиртэ бэрэр.

Чочконы сэмиртэри.

Јаш чочкодо качанда болзо, ју дөп нэмэ ас болуп јат. Онынгу јигэн ажы эди сөөгинэ барып јат, караан чочкоо дээ сэлирэринэ болуп јат. Мынынгу учун јаш чочколордынгу эди көптөзин дөп, ологро мындый аш бэрэр кэрэк: үрэн аш, сүт, мырчак, кэндрэштигу шагы

Јуулу болзын дөп сэмиртэргэ турган болзо, сүтти срагай бэр, бэс, кэндрэштигу шагыла мырчакты ас бэрэр, көп бэрэри дээ үрэн аш, кулур јармазы, карток, база мааланынгу тазыл аштары. Сэмиртэтэн болзо, баштап катту ашла азраар, аштынгу коозозы алыштыра свекла-ла карток-ты бэрип јат; онынгу кийинде катту аш бербэй ток аш бэрэр: коомой кулур алыштыра картокты. 4-5 неделэнингу бажында, јагыс үрэн ашла азрап јат. Ол-тушта чочко сэмирип, көп курсак кэрэксибэй барар. Калганчы өйдө оо 16-17 мынтадангу, арыш-ла арбанынгу алыштырып јазаган кулурыла азрап јат.

Куш тудары.

Такаа нуш тудуп азраагар!

Јург ичинингу азранты кужын алтай улус кэрэксибэй јадылар-Бу иш кижээ база сүрөкэй тузалу нэмэ эмэс-пэ. Азранты куш ээзин кийндирип азрап јат: эди јумуртказы курсак болуп јат, түк-сагы јастык төжөк болуп јат.

Такаанын эркэгиле тижизи.

Кэзик аймактын јэрлэри кра иштэп аш салып јадылар, анайтканда, куштын эдилэ јымыртказы садуга сүрэкэй јараганан улам, ашту улус куш тудуп азраар болзо, онон көп туза көрөр эди. Такааны јакшы кичээп көрүп азраар болзо, ол бир жылда 100-200 јымыртка бэрэр. Бистингдэ журтту кижилэрибис, бу кэрэкти јакшы ајаарып кичээр болзо, ол база өнжип тыгыыр эмэс-пэ.

Такаанын балдарын өскүрэри.

Јас јаңыла башталып кэлгэндэ, үй кижилэр таканын балдарын өскирэр тэжип кичэйдилэр. Бала базар такаа су-кадык, шулмус, бит-ээш јок болзын. Кадык такаа уйазына амыр јадып, јымыртказын јакшы базар, кийниндэ балдарына јакшы энэ болуп јат. Куштын алдына салар јымырткаларды јакшы ајыктап көрүп, салар кэрэк, јакшы јымырткадан кийниндэ талдулу јамыртка салгадый куштар өзип јат.

Бала базарга турган куштын уйазына, көп јамыртка салар куштардын јымырткаларын салар кэрэк. Үй кижилэр мыны сагышка алынзын: јакшы энэниг угы балдарына јэдэр дэп. Такаанын эркэгидэ энэзи јакшынын угынап болзын.

Онон башка такаанын алдына салар јымырткаларды база талдап салар кэрэк; јымыртка јаан болодо, өгдү јакшы болзын. Јаңы јымыртка артык болуп јат, онон чыккан балдардын күчи јакшы болор. Куштын уйазына кандый-да болзо 14 күнөп өгпөгөн јымырткаларды салар кэрэк. Салган јымырткалар ару чэк болзын, кирлү јымыртка болор болзо, куштын тэри јымырканын кабаазынап өдип онын ичиндэги балаа јаман эдип јат. Јоон кабакту јымыртка база јарабас, бала дэзэ кийниндэ оноп чыгарга ойып болбой тумаланып өлөр. Јука кабакту јымыртка болзо, такаа оны јара басып ийэр, ондый јымыртка база јарабай јат.

Такаанын јааны кичүүнөп көрө јымыртка салып јат, 9 өрө 17 јымырткаа јэтрэ салар. Куштын уйазына калама, ол эмээ кичинэк кайырчак јазап јат. Онын ичинэ өлөп, ол эмээ јымжак салам јайар, уяанын түбинэ күл база сээп салзын (бит-ээш јуулбазын дэп).

Јымыртка басып турган такааны, чала эмэш карангуй, тымык, табыш јок јэргэ бастырып јат. Такаа бир күндэ уйазынап эки каттап туруп, аш јип, ары бэри басып јат. Кушты ол тушта јаңыс үрэн ашла азраар: сула ла буудайла. Ичэр суу ару болзын.

Куш уйазына 21 күн отуруп јат (үч нэдэдэ). Баштапкы неделэниг учу јаар бэжинчи күниндэ, карангуй јэргэ, јымырткалардын ончозын от јаар тулкы учын өрө эдип көрөр. Ичи ак жарык јымырткаларды айрып алар, олордон бала болбос. Ол төлдөтпөгөн јымырт-

лар болуп јат, оморды јиргэ кэлијэр. Оргозында јан кара нэмэ көрүнгэн јымырткаларды таштап салар, омор јыдып кэлгэн јаман јымыртка болуп, јакшы јымыртка үрээр. Јакшы јымырткалардын ичиндэ кичинээк кара нэмэ көринэр, оног ары бэри барган тамырлар болуп јат.

Куштын балдары јымырткадан бир ай јагыс чыгар, ол эмээз ээчи-тээчи 1-3 күн улай чыгып јадылар.

Такаанын балазы јымырткадан чыккан соондо, кабазын кэдэри тайштайла, баланы ичи јымжак башка уйаа салып, үстүн јэнил нэмэлэ јаап салар. Куштын балазы тэкши чыккан кийиндэ, оморды энэзинин алдына салып бэрэр.

Такаанын балдарын азраары.

Такаанын балдарын озо баштап бир суткада јагыс азраар кэрэк. Бэш күн јэтрэ кайнаткан јымыртканы ооктоп, оо калаштын оодыгын кожып бэрэр, онын кийиндэ гречуканын, арбанын, таранын кашазыла, база кургак быштакла азрап јат. Экинчи неделэдэн ары, кашала кожо чалканла клевер өлөндөрдүн бүрин кожып бэрэр. Бир ай болгон соондо мындый нэмэлэ азраар: кулурдын јармазын сууга алыштырып, оо кайнаткан кортокло јаш өлөң кожып бэрэр. Экинчи айхан ары үрэн ашты кайнадып бэрэр, сон кийиндэ кургак аш јиргэ үүрэдэр. Үч айдан ары омор јоон куштарла түнэй, курсагы јагыс болуп јат.

Куштын балдарын манаган туйук јэргэ тудар кэрэк, оног башка камак таажыр, ол эмээз карчаа тээп апарар. Түндэ туйук јэргэ кондызын.

Такаанын балдарын бир сүрэкэй кичээп көрөри дээз, оморды ару чэк тудары болуп јат. Куштын бойына неделэ сайын битэң корып, персидский порошок чачар (оны Улулудын аптеказынан алар), балдарына эмэштэн карасин сүртэр, ол эмээз ол-ок порошок сээр. Јадынын күнин сайын сэлип турзын.

Күскүдэ куштын балдары јаанап кэлзэ, оморды ылгап көрөр: орой чыккан, чала коомойлорын өлтүрэр, јакшыларын, јаан сөөктү, шулмус, эртэ чыкандарын артызып салар. Бир јылдын бажы јаар, јаш куштар јымыртка салып јадылар. экинчилэ үчүнчи јажында куштын јымыртка салары тынгып јат.

Јоон куштарды кичээп көрүп азраары.

Кушты кичээп көрүп јакшы азраар болзо, ол көп јымыртка салып јат. Јымыртка салар такааларды јылу јэргэ тудуп, күстэн ары јакшы азрап турар кэрэк. Оо бэрэр аш ток, јүзүн јуур болзын: сула, арба, буудай, тараан, арыш, гречиха, мырчак, онон-до башка үрэн аш. Оо үзери кушка база суу, өлөң, кумак, оок сай кумак бэрзин. Кумакла сай куштын тижы аайлу болуп, кардындагы јигэн ажын јымжадып јат. Кэндрэстин шагын эмэштэп бэрэр. Картокла мааланын тазыл ажы, кушка база сүрэкэй јарар аш болуп јат. Картоктын кайнадала нэмээ булгап бэрэр, тазыл ашты дээз, бүдүнгэ чий сөйынча бэрэр, Карын бу тазыл ашты, куш турган јэргэ илип салза, куштар оны сәкирип чокып јигэни јакшы тэжэт. Куш ары бэрми кыи мыктанып сәкирип јүрзэ, оо туза болуп јат.

Такаанын бир јакшы курсагы, сүттин быштагы (творог) болуп јат.

Јымжак ашка сөөкти, јымыртканын кабазын, чэрэtti соголо кожып бэрип јат. Булар дэээ куштын сөөгин тыгыдып јат, база јымыртканын кабагазына јарап јат.

Јүүзиндэп булгап бэрэр ашка үзэри, кургак өлөң-лэ калустанын свекланын бүрлэрин кэртэлэ алыштырып азраар кэрэк.

Јымыртка салар куштарды көп азрап, чала ас саларын крэлү азрап јат.

Ичэри ару суула кар болзын.

Такаазы ас кижн болзо, кышкыда оморды туранын ичинэ турдарга кэлижэр. Куштардын турар јэрин остол эдэлэ, онын үч јанын шайраш эдип манар, јэрин башка такталу эдэр, нэлэ чөбин арлаарга эттү эдип. Куш азраар-сугарар нэмэлү болзын. Көп куш болзо, уяны айылдын ичинэ сырыктаң манайла јазап јат, куштар турар нэмэнин ичи јарык, кургак, ару чэк болзын.

Бистин такааларды канайда јарандырза јакшы

Јэрибистэн улам көргөндө, јакшы шүүлтэлу куштарды бойы-бистин ок азрап турган куштардын жоонынаң, јымыртка көп саларынаң талдар кэрэк. Угын башкаладып јарандырайын дэээ, башка јэрднң „Плимут-Рок“ дэп укту куш јараар. Бу куш бир јылда 120-130 јымыртка бэрип јат; бир јымыртка 60-70 грамм базар; пөтүк 10, такаа 8 мынта базып јат. Плимут-Рок“ укту кушта чөрчөк көп јөк, ол бистин јэргэ кэлижэр. Бу куштардын јымырткаларын Улулудан алар (јэр кэрэгин билип турган управлениэгэ, ол эмэээ редакцияга сурак эдигэр, омор слэргэ адресын айдып бэрэр).

Маала ижи.

Маала салыгар,-јир ажыгар јаранар.

Алгај јэриндэ маала ажын саларга тын онойып кичээбэйдилэр, маала ижин иштээргэ бастра аймактардын јэрлэри сүрэкэй јарагадый болуп јат. Маала тэгэн аш кижээ тузалуда астамдуда. Бистин улус јагысла куруп, быштак, суула азранат, каа-јаа кулурдан тээртпэк эдип јигилэйт. Јэ кичээп маала ажын салар болзо, онын ээзи јыл чыгара јүзүн јуур ток ашту болор. Бала барказы мал ээжидэ ток јүрэр.

Аймак болгон јэрлэрдэ, јоннын кэрэгинэ турган кижилэргэ маала ажы кэрэк болуп јат, айдарда јуртту кижн маала салар болзо, јыл чыгары онын ажын садып, астам алып турар эди.

Мааланы кандыйла јуртту кижн иштээр, оо көп чыгым кэрэк јөк, онын иштээр јэпсэлдэри: күрэк, көнөк, айрымууш, база салар үрэнидэ баалу эмэс.

Маалаа салар аш бу: карток, маркоп, свекла, брүква, тату чылкан, калуста, огурчын.

Маалаа кандый јэр јараар.

Күнлэ тийгэдий јэр болзо, ол маала эдэргэ јарап јат, јэ андый да болзо, чала эмэш ак, төнгү, күн јаар удра, јанында суулу кара-суулу јэр сүрэкэй кэлижип јат. Кичинэк мааланы кижии айлыныг ја нына эдип јат. Мыны ајаарар кэрэк: маала чала көлөткөлү јэрдэ бол-бозын, ол көлөткөлү јэрдэ болор болзо, салган аш коомой болуп бүдэр. Күниг тэрс јанынаг соок салкын болуп јат, айдарда маала-нын ол јанын јакшы корыып бэктээр кэрэк.

Маала болор јерди талдаары.

Мааланыг тобрагы күйгэн кара күбүр тобрак болор кэрэк, ол эмээ, оо алыштыры эмэш сары тобракла кумак болзын. Улай ку-макту сары тобракту, ол эмээ бастра чэрэтгү, кујурлу јэрлэр ма-алаа јарабай јат. Маалан јэрин күскэри, тэрэнги бир карыш крэлү эдип салдала сүрэр, ол эмээ күрөклэ тэрэн казып салар. Ол сүр-гэн јерди тырмабай, онойдо кыштадар. Айдарда оныг јэри јакшы тогып, кардыг чыгына бдип калар.

Јаскыда кар кайылып кэлзэ, оныг чыгы топсыбазын дэп тыр-мап јат. Оныг кийиндэ јэри чала кургап кэлзэ, тэрэнги бир му-кур крэлү сүрэлэ, тырмап, оны грэдэлэр.

Грэдэ јазаары.

Јэри чала чык-су соокту јэрдин грэдэлэрин, үч соом крэлү бийик эдип јат, айдарда күн оо јакшы чалып турар; бийик кургак јэр болзо, бйиги бир соомниг өтпозин.

Карток салар јэргэ грэдэ срангай этпэс: ортозына ки-жи баскадый болор-го јолдула болзын.

Маала ижи.

Грэдэниг узу-ны 5 кулаштанг өт-позин, тууразы дэ-зэ, бұдин јарым аршын болзын. Узун грэдэлэр болгондо кижээ оны одоп су-угарга эби јок бо-луп јат. Грэдэлэрди армакчыла чойб тартып түс эдип јат.

Грэдэ мындый болор кэрэк: үсти түп-түс, јакшы тыр-мап салган, тобра-гында болчок јок.

Мааланыг јэринэ јүзүндэп аш салары.

Маала кичүдэ јаанда болзын, јэ оо ашты база солып салар кэрэк. Ол мындый аайлу нэмэ: бир аш жагы өтөктөгөн јэргэ јараар, бирүүзинэ ол экинчи јылда, үчинчи-төртинчи јылдарда база өскө аш саларга келижип јат. Айдарда мааланыг нэлэ јүзүн ажын, јыл сайын јэри јэринэ солып салар кэрэк.

Мааланыг ажын үч јылдан селип салганы јакшы: баштапкы јыл өтөктөгөн јэр болзо, оо капустала брүквала салып јат; экинчи јылында-свекла-ла маркоп дэп тазыл аш салар; үчинчи јылда — кар-

ток, мырчак, боба, тату чалкан салып јат (картэк јаңы өтөктөгөн јэргэ јарабайт, оо салганда, суузмак бололо, капшагај јыдып үрелип јат).

Маала ажынын үрэнин (рассадазын) өскүрэри.

Капустаны, брүкваны, база помидорды ажындра үрэнин башка нэмээ өскүрип (рассадалап) алар. Бир ай озо үрэнди кайырчака өскүрэр. Ондый нэмэни бистинг улус мынайда эдип јат: бийиги јардэн эки аршын крэлү төрт бакана тургузала, онын үстүн кайырчактап јат, кайырчак ичинэ өтөк салала, онын үстүнэ кара тобрак урар. Үрэнди чачып јат, ол эмээ јэргэлэй салып үрэндэр, үстүн роғожала, јарчагала јаап салар.

Рассадактагы үрэн өдип кэлзэ, онын үстүн ачып турзын, соок болзо, түнгө ойто јаап салар. Түнниг куру соогына рассада алдырып ийзэ, эртэн тура күн чыккалактап озо, сибирги ажыра чэбэрлэп, онын үстүнэ соок суу урар; айдарда рассада жүргээри кайылып, алдырбай барар.

Күүк айдын учы јаар јуук, чала куру түжэри токтой бэрзэ, рассадагы гредэлэргэ отургузып јат.

Мааланын бир кандый сүрэкэй талдамалу ажын канайда салатан, эм онын учурын куучындайлы.

Капуста.

Капуста кандыйла јэргэ јараар, ја ол јэр чыкту болуп, оны јакшы иштэп өтөктөр кэрэк. Јэри сары тобрак алыштра, эмэш кумаксу кара күбүр тобрак болзо, капуста оо сүрэкэй јарап јат. Јэриндэ улай сары тобрак болзо, оо аттын, ол эмээ койдын өтөгин кожор; кумакту јэргэ уйдын өтөгин кожып јат, база өтөктинг суйугын урар (өтөкти күскидэ таажып салар). Өтөктөң башка, капуста салар јэргэ күл кошкони база јакшы (айландра 1 кулаш јэргэ $\frac{1}{2}$ мынта күл кэрэк).

Капуста.

Бистинг јэрибистэ, јаскы куру орой токтоп јат, онын учун капустанын рассадазын чала орой эдип кичү изү айда отургузарга келижэр. Онын учун рассадагы күүк айда өскүрип јат (бир ай ажындра). Рассадагы бийик рассадака өскүргэни јакшы, оо дээзэ јэрдинг сэгэрткэжи једип болбос. Рассада эки јалбракту болуп кэлзэ, олардын ортолорын бир мукур крэлү суйултар, ол-ок тужунда, ортозындагы узун тазылынынг учын үзүп салар. Мынайда эдэр болзо рассада тыгып капшагај өзөр; суйук рассададан кийиндэ сүрэкэй јакшы капуста болуп јат.

Куру тўжәри токтой бәрзә, рассадаһы гредәләргә отургузар! эки рассадаһың ортозы жуук болбой, $\frac{1}{2}$ -1 аршың болзың; отургузар тужунда, озо чыккан эки жалбрагың јәргә көмбөзин, оноң башка рассада јыдып, үрәлә бәрәр.

Капустаны сугарары, одооры, оноң-до башка иштээр ижи.

Капуста тәгән аш сууды сүүп јат, ол јакшы тыгып өскөнчө, оны эртән-инир сугарып турар кәрәк. Отту јаман өлөңдөрин јап-кала одоп турар (учы корчок ағашка саптаган жуука тәмир оозыкты јапка дәп јат). Јапка јәрди јымжадып, јаман өлөңниң тазылың одоп јат.

Отурусқан рассадаһы бир айдың бажында төзин айландро чоґо көмөр; мынайда эткәндә, рассада тыгып, өзөгинә бастырбай түс турар.

Күскидә куру тўжүп кәлгән соондо, капустаны кәзип јат. Капустаны кәскән кийиндә, оны бажың төмөн әдип туйук јәргә илип јат. Капустаны көчөө салар, калашка салып јазар. Кышка јиргә база тузап јат.

Капустаа өштү нәмәләр: јәрдин сәгәрткәжи, капустаның кила дәп ооруды, база курт. Сәгәрткишлә јәңижәин дәзә, капустаның бүрләринә күл чачар, ол эмәзә салкын әәчий тәзәк өртөр. Тәзәк-тиг ачу ыжы сәгәрткишти радып јат. Помидорло кәндирди сәгәрт-киш сүүбәс әмтир. Айдарда ол капусталу гредәләрдә айландро помидорло кәндир өскүрәр кәрәк. Капустаның бир өштүү курт болуп јат, куртла јәңижәин дәзә, оны кол-ла тәрәргә кәлижәр.

Брюква.

Брюква салар јәр, база капустаның јәрилә тунгәй. Брюкваны база рассадалап өскүрәр. Эки рассадаһың ортозы эки сөөм эмәш ажыра болзың. Рассадаһы јәргә отургузар алдында, јакшы тың сугарала, тазылындагы тсбрагың оотпой туруп јәргә отургузар. Брюкваны инирдә отургусың.

Брюкваны база капуста чылап сугарып, отту өлөңдәрин јәрин јапкала одоп јымжадар.

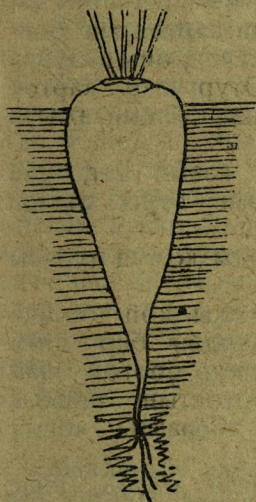
Брюква узак јатканынаң алдырбай јат, ол кыжыла јатсада чалдыкпас.

Оны чийгә јип јадылар; өзөги чала сууланту татузак. Брюкваны база отко көмпил быжырып јип јат.

Гредәләргә үрән чачары.

Маркоп тәгән аштың үрәнин, гредәә туй үрәндәп јат. Оны күскидә дә чачса кәм јок, ол сооктон јалтанбас. Јаскыда дәзә, мааланың кандыйла ажынаң озо, маркоптың үрәнин чачар кәрәк. Үрәнди мынайда чачканы јакшы: гредәәни кәчирә сабарла јолдойло, оо-үрән сәәр. Сугарар тужунда, ол јолдорго сууда токторго јакшы. Эки јолдың ортозы бир мукурдан болзың. Чыгышту үрән болзо, ортолоры үч өлүдән болзың.

Маркопты база сугарып, грээдэлэрин жапка-ла одоп, јымжадып иштээр кэрэк.

Маркоп.

Маркоптын амтаны тату, чийгэдэ јиргэ јакшы, ол оок балдарга јарап јат. Оны калашка кожып база эдэр. Калашка кожып эткэндэ, озо кайнадала, бышкан јымырткаа кожып оок эдип кэртэр, онын кийниндэ эмэш сарју салар, база эмэш тус-ла чикир салып јат. Кышкыда кургаткан маркопты чай эдип ичэр, анчадала ол чайды сүтгү ичкэни јакшы. Кургатканда, тэгин јашта маркопты көчөө салып јадылар.

Свекла. Кумакту јэргэ брјуквала свекла јарабай јат. Јаңы өтөктү јерди ол база сүүбэс. Јаскыда свекла јаңы өзөр тужунда, база күски куран (август) айда, оо күл чачканы јакшы болуп јат. Грээдэни база сабарла јолдойло оо үрэн салар, јолдордын ортозы бүдин јарым сөөмнөң болзын; чыгышту түрү үрэн болзо, ортолоры бир сөөм болор.

Кичээп көрөри: сугарар, одор, база јэрин жапкалап турар кэрэк.

Свеклаа каймак кожып көчө кайнадып јат. Свекланы туйук казанга база быжырып јадылар: арулап јазайла јаан болчок эдип кээзэлэ, суу уруп туйук казанга быжырап; бышкан сондо соодоло, суула алыштра јир.

Тэгэрик бүдүшту „Египетская свекла“ дэп, кан-кызыл суулу свекла бар, оны быжырып јигэндэсүрөкэй амтанду аш болуп јат.

Тату чалкан. Кичү изү айдын тал ортозы крэдэ, чалканның бүринэ өштү јердин сэгэртикији јоголо бэргэндэ, маалаа тату чалкан салып јадылар. Чалкан өрт болгон јэргэ јакшы чыгып јат (агажи күйгэн јэр болзо), база чала кумаксу јер болзо чыгар. Урэндээр јэринэ күл сэгэни јакшы болуп јат. Чалканың үрэнин база јолдойло чачар, јолдордын ортолоры бир сөөмнөң болзын.

Чалканың срагај јакшызы „Петровская“ дэп, тату чалкан болуп јат, амтаны суузымкај тату, сарымзак өзөктү, бүрүниң тэзи јаан коктыйлу болор.

Тату чалканды чийгэ јигэни сүрөкэй амтанду; оны калаштын өзөгинэдэ салып эдип јат. Кышкыда оны быжырып јадылар. Быжырап алдында тэрэзин арулар, туйук казанга быжыралла, ооктоп кэргэлэ, тэмир талаа салып пэчкэниң ичинэ кургадар. Мынайда јазап алар болзо, ол кыжын алдырбай јат; балдардын ол сүрөкэй солун ажи болор.

Карток тэгэн аш кайда-да чыгарга јарайт, суузымак јэр јарабас

Свекла.

чала кумаксу күбүр јәр јакшы (капуста салгадый јәргә карток саларга кәлишпәс).

Картокты үрәнинәндә өскүрәр, јә оны көбизи картоктын бойынаһ (тазылындагы болчокторын). Карток отурусканда, оны бүдүнгә салып јат; јааны куш јымырткалу крәлү болзын. Отургузар карток ас болзо, оны кәзиптә отургузар, кәссә ортодонг кәспәй сын ажыра кәзәр тәрәк.

Картск отурусканда уйазын тәмир күрәклә казып јат, уйа уйдаһг үч соом крәлү болзын, ол эмәзә салданын јолы ажыра кәмдирип јат.

Кичәеп көрүп турары: одооры, база уйаларды кәмүп турары болуп јат,

Картоктын кәмүжин кичәегәнәһ ары, оның ажы көп болор. Оның кәмүжи эки катап болор: картоктын бүри јәрдәһ бир сөһм өзип кәлзә ол тушта кәмүп јат, экинчизин үч неделә болгон кийниндә база кәмөр. Мындый кәмүштәһ ары, картоктын тазылы уйаланып, ажы көптөп јат. Уйанын үстүнтәги тобракты чогып јаанаткан сайын, картогы там көптөөр.

Куру түжүп, картоктын бүри чалдыгып кургай бәрзә, айас күндә оны казып јат.

Каскан картокты күнгә кургадып ылгар, чала јыдып үрәлгәдий болуп кәлгәнин айрып салар, ылгаган јакшы картокты, мааланын ичинә казып бәләндәгән ороо урар. Ол ороны суу кирбәгәдий чала төһг јерге јазап јат, тәрәһги 1—1½ аршын. Оронын ичин јарчагаларла саламла јакшы јазаган кийниндә, мааланын нәлә ажын оо уруп јат, үстүн база јарчагала саламла бәктәйлә, чоһо јәр төгөр.

Эки јүзүн карток бар; бирүүзи сары, бирүүзи дзәә кызыл. Кызыл карток капшагай өзип јат, бистин јәргә ол јараар.

Картошканы кайнадып, быжырып, каарып јип јат. Койдын јууна каарган картоктын амтаны сүрәән. Оноһг база тәэртпәк аайлу калаш быжырып јат (ылбырада кайнадала, болчоһы јок әдип изу бойын былчыр; оның кийниндә әмәш сүт, сарју, јымыртка кожып, ачыган, ол эмәзә тузы јок тәстә уруп јадылар).

Картокла уйды азраар. Картоктон крахмал-ла патока јазап јадылар.

Агурчын тәгән ашка јылу кәрәк. Оның учун агурчынды јылу өтөкө отургузып јадылар. Отөкти күскүдә бәләндәп таажыр, јаскыда дзәә, јаһы өтөкө, чала күйүп кәлгән өтөкө салар кәрәк. Капустанын бүринә агурчынды отургуснас кәрәк, оноһг башка агурчын кургту болор.

Агурчынга јараар јәр, күнәт јәр болор, тобрагы әмәш сары тобрак алыштра, кара күбүр тобрак болзын.

Јастың орой куру түшпәс јылу јәрләргә, агурчынды өтөклә јылулап јазабаган грәәдәләргә отургузып јадылар.

Агурчынды отургузып оның быжарына јәтрә 60 күн болуп јат

Кичәеп көрүп иштәәри бу: сугарар, јапкала одооры; сугараннаһ агурчын капшагай өзип ачу болбой јат. Агурчынлар ары бәри айрыланып кәлзә, оның айрылары бои бойына тийшпәгәдий әдип, тууралап салар кәрәк.

Бистин жэргэ „Муромской“ агурчындр яраар. Олордын үрэни оок, амтанду, быжарга капшагай.

Агурчынды чиигэдэ тузапта жир. Кыжин жир агурчынды тузап жат. Тузар алдында жапшынган балкажин јунар, онын кийиндэ, изү сууга суккан бойынча ойто чыгарар (агурчынды туткалу каламаа көптөн салала, изү сууга кенэтэин сугул чыгарар кэрэк); мынайда эдэр болзо, агурчынга жапшынган јаман југыш јок болуп, тузаган агурчын јыдыбас. Онын кийиндэ агурчынды соок сууга салар. Агурчин тузайтан чапчактын (кадканын) жабууна јакшы кэлишкшэдий болзын. Тузар болзо, агурчынды үйэлэп кожо нэмэ салар кэрэк (мороготтын бүрин, уксум, хрен, укроп), бир үйэ бүр салза бир канча үйэ агурчын салып жат. Срагай үстүнэ мороготтын бүрин салар (ол эмээзэ байа айткан нэмэлэрдиг аирүүзин), онын кийиндэ кадкацын үстүн јакыы јабала, тошту ороо тургузып койор. Мынайда тузап жазагыны үзак турар. Тузаар болзо бир көнөк сууга 1½ мынта тус кэрэк.

* * *

Мааланын кандыйла ажын јарандыраарга, мындый суйук нэмэ жазап урганы јакшы: мааланын ичинэ кадка, ол эмээзэ бочка тургузар, оо өтөк салала (уйдын өтөги кэрэк) суу алыштырар (бир үлү өтөк эки үлү суу кэрэк), ол алышкан нэмэни күнин сайын булгап турар, 3—4 күнин бажында бу суйук нэмэни мынайда иштээр: бир көнөк ол суйук нэмээ үзэри, бэж-он көнөк суу алыштырала, оны грээдэлэргэ уруп жат.

Мааланын ажын јакшы көрүп иштээгэнэп ары, онын ажы көп болуп, јакшы бүдэр: Тузазыда онын көп: оны тузап, кургадып, быжырып алар болзо, јуртту кижинин билэзинэ кыжына јип төгүспэс аш болор, Мындый аш балдарга сүрэкэй јарап жат.

Маала ашты јангыс жиргэ салар эмэс, јэ онон үрэн аларга база кичээр кэрэк. Јакшы үрэн болзо, ол бистин област јэринэде јайылар. Урэн өскүрэр ишкэ агроном болужар.

Маала ижин биригип (коллентивла) иштегеер.

Астам бэрэр маала ижин јон улус биригип иштээр кэрэк. Көп улус биригип иштэр болзо, јэри элбэк болор: кэзигинэ маала ажы бүдэр, јарымызына онын үрэнин өскүрэр. Бир кээзек јэринэ јийлэк тэ өскүрэр: морогот, јэр јийлэк, агаш јийлэк онон-до башка јийлэктэрдиг агажын өскүрэр эди. Аймака јуук јаткан јурт улус, јилэкти кичээр кэрэк, јийлэк баалу, онын сурагы көп болуп жат.

Бу маала ажы, јийлэги болзын, онын, ончозын јангыс јурт кизи иштэп чыдап болбос, јэ биригип иштээр улустын колы көп, олар кажызына да чыдар, нэлэ јүзүндэп маала ажын салар.

Бириккэн улуска мааланын кандыйла иштээр јэпсэлдэриндэ (күрэк, көнөк, јапка, онон-до башка нэмэлэр) аларга јэнгл болор; маала өштү нэмэлэрлэ јэнгжэргэ көп улуска чыгымда ас болор, алдынан јангыс јокту кижээ ол күч.

Биригип иштэгэн улус, маала ажын тузап кургадып садаргада жэнгл капшагай болор. Кэзик аштаг база кэрэктү нэмэ жазап жат (крахмал дэп нэмэ); жэ ондый нэмэ эдэргэ бачымдабай, озо маала ажын иштээргэ үүрэнзин.

Коллектив болуп биригип маала ижин иштээргэ турган үй кижилэр, аймактагы үй улустыг кэрэгин башкарып тургандарла, база агрономнон уксын. Булар дэзэ, канайда биригип иштээрин, салар чачар үренинэ, кандый кэрэктү жэпселдеринэ болжын жэтирэр, база каждый аш салар дэп жобин айдар.

Угдубай ажаарар кэрэк бу: кандый ла аланзылу нэмэ болзо, онын жобин агроном кижидэнг уксын. Айдарда иштээр ижи чын жолду болор.

**СҮТТИҢ АРТЕЛИН
БИРИГИП, ЈАЗАГАР.**

(ОРГАНИЗУЙТЕ МОЛАРТЕЛИ).

Сүттин артелин биригип, эдигэр, сүттэн сарју эткэни астамду.

КАНДЫЙ-ДА кижы, азраган малынаг канча-ла крээзи көп кирэлтэ болзын дэп, сананары јарт нэмэ. Карманында бир салковой, эмээ он, эмээ јус салковой артык акчалу болзо, кэмдэ кижы кэрэк јок дэп, айтпас, акказы бар болзо, кийими бүдүн, өгжик болор, курсагы тойу јадар, айлы-јурты, тудынар камынары тыгып јадар, акчанын кэрэги көп.

Азраган малынаг көп кирэлтэ болзын дэп, кандый-да алтай кижы сананар. Јэ, ол малдаг канайта астам түжэрин, канайтса кирэлтэлү, болорын алтай кижы сананбаган, јэ бирдэ сананза-да јалтанып, кичээбэй јат, оның јолын эбин бэдрэбэйт.

Бу бичиктэ мэн, алтай улус, малынаг бир эмэс, он эмэс, јүстэп артык кирэлтэ, астам алар јолын куучындап јадым. Ајыктап угыгар.

Алтай албатынын азраганы мал, көп јаны уй болып јат. Уйдың сүди ээзинэ кирэлтэ бэрип јат. Айдарда, ол сүтти ээзи канча-ла крээлү кичээп јакшы иштээ, анча оның кирэлтэзи кожылып јадар. Сүтти канайта иштээ кирэлтэ көлтөбрин шүүжэли.

Бир эбэш тэмдэк бодолгон эдэли. Јэ, бир алтай өрөкө бэш уйлу болзын. Алтай уйдың сүди, орто бодолгонго, јылына 43 пуд болор. Бэл уйдың сүди јылына 215 пуд болды.

Алтай улус, ол сүтти кайда эдип јат?—Ол сүттэн чэгээн, аарчы, курут, пыштак эдип јат, база тэгин ичип јат.

Ол сүтти оног артык астамду эдип иштээр өскө эби бар-ба? Ээ, бар, мындый учурлу: сүттэн сарју эдэр, оны садар. Ол түжүмдү, астамду болор. Бодойлы: 19-20 пуд сүттэн бир пуд сарју эдэр, ол сарјуды 20 салковойго садар.

Бистин алтай уйлардың бэжүзи јылына 215 пуд сүт бэрип јат дэп, бис айтканыбыс. Ол сүттин тал ортозы бойынын ичэринэ, курсагына эртса, јүс пудынаг сарју эдэр: 100 пуд сүттэн 5 пуд сарју эдип алар, ол сарјуды пудын 20 салковойдон сатса, 100 салковойго јэдэр.

Сүтти онойып иштэгэндэ тузалу, астамду болып јатканын көрүгэр: алтай кижы сүдин көдрөзин аарчы, курут эдип айлда курса-

гына тудунганда сүттэн кирэлтэ јок болып јат, сүттин кезигин ай-дагы курсагына тудунуп, тал ортозын сарју эткэндэ, бойы-да тойу, јус салковой кирэлтэлу болып јат. Айдарда, алтай кижн сүттэн сарју этсэ астамду болоры јарт.

Онон өскө, уйды кичээп, јылу кажаганга тургузып, агроном-нын айтканынча (бу бичиктэ бар) азрап турза, уйдын сүди канча канча катап көптөөр, кожылар, айдарда, сарју эдэр сүт көптөөр, онон алар астамы база көптөй бэрэр.

Катап айдайын: сүт астамду болзын дэзэн, сүттэн сарју эт.

Сүтти заводтын айынча иштэ.

Сүттэн јазым јок көп кирэлтэ киргэдий эдип, оны канайта иштээзэ јакшы болор?

Онын ижи эки јүзн. — Айлга кринкэ тургузып, эмээзэ чийгэ чэ-гээн урганда быжып алар, оны сарју эдип кайылтар база сарјуды заводко иштээр. Ол сарју иштиг кажызы артык астамду болорын бу тоодон көригэр: айлга иштэгэндэ бир пуд сарју 30 35 пуд сүттэн бүдүп јат (крээлү сарју болор), заводко иштэгэндэ, 19-20 пуд сүт-тэн бир пуд сарју болып јат, ол сарју эркин јакшы сарју болор, ол сарјудын баазы айлга иштэгэн сарјудан чик-јок өрө болор. Айдар-да, сүттэн көп кирэлтэ алар кэрэгиндэ, сарју эдэр завод тудар кэрэк.

Сүттин артелина бириккэр.

Ондый завод тудары канча канча мун салковойго јэдэ бэрэр. Јаныс өрөкөннн күчи јэтпэс. Онын аргазы база бар: көп улус, ар-тель болып биригэлэ, өмөлөжип завод тудар, мастер јалдаар кэ-рэк. Бистин областа сүттин кэрэгин башкарган алднан Союз бар, (Областын канча-ла бар сүт-артельдары Областын сүт-союзына би-риkkэн), ол Союз сүт-артельдарга, база јангы бүдүп јаткандарына акча бэрип, болыжып јат. Сүттин заводын эдэргэ сананган өзөк, јурт, Областын сүт-союзынан болыш сураар кэрэк, ол болыжар, баштаар.

Сүт-артелина биригэлэ, Областын Сүт-Союзына член болып киргэни, јаныс-ла болыш алары эмэс, Союз артелиди баштап ижин көндүктирэргэ инструкторлар ийип турар, сарјуды јаан баага јэти-рип садарга болыжар, заводко кэрэктү нэмэлэр алдырып бэрэр, ка-жызын сонгоо-да бэрип турар, малдын азралын бэрэр.

Онын учуры мындый: сүдиннэн кирэлтэ болзын дэзэн-бири-гип алала (артель эдип) сүдиннэн сарју, сүт-артелин бириктирэлэ, Областын Сүт-Союзына член болып кирип алыгар.

Эмди сүт-артелин канайта бириктирип, эдэрин куучындажылы.

Сүттин артелин канайта эдэри.

Јэ, бир алтай эр кижн эмээзэ уй кижн Сүт-артелин эдэргэ кэ-рэктү дэп, билип алды. Айдарда ол нэни эдэр, нэдэн баштаар? За-водко сүт экэлгэдий канча өзөк бар, ол өзөктөрдө канча өрөкө, саар уйлары канча тоолу дэп, билэр кэрэк. Онон улам, Сүт-заво

дын тутса канча крээлү тузалу болорын билэргэ якшы. Заводко сүт бэрэр өрөкөннүг, уйлардын тоозы канча ла көп болзо, иштэген чыгымы жэгилип јадар, сүттин баазы көдүрүнч болор. (Оок заводтордо пут сүттин учун 70 акчадан төлөп јат, јаан заводтордо дэээ 80-90 акчадан төлөп јат) Онон өскө, јагы заводко јайына 300-400 пуд сүт кэлгэдий-бэ бодоор кэрэк. Сүт заводко јайына үч јүс пудтан төмөн кэлгэдий болзо, завод эдэргэ јарабас, ол тузазы јок болор. Эң-лэ кичинэк дэгэн заводко јылына 300 пудтан сүт кэрэк болып јат.

Өрөкөннүг, уйдын тоозын алып алган кийниндэ: уй јэткил, сүт көп болор дэп, јарт билип алала, ол өзөктин улустарын сүттин артелина биригэргэ сөстөөр.

Ол күч кэрэк. Озолоп улусты јагыстаң айдып, ончозын билдирэ-лэ, онын кийниндэ јон јуулган јуун орто сүт-артелин биригип, эдэрин куучындажар кэрэк (ол өзөктө партианын, эмэээ комсомолдын ячейказы бар болзо, эмэээ делегаткалардын собраниязы бар болзо, ондый организациялар-ла ажындыра шүүжип алала, онын кийниндэ јурт орто өмөлөжип, сүт-артельдин тузазын јонго билдирэ айдар кэрэк).

Јэ, јуунын улустары сүт артели тузалу дэл, билэлэ сүт-артелин биригип, эдэр дэгэн болзо, онон ары кайдар?-Айдарда баштаган кижиде мындый күндэ јуун болор дэп, молјоор, ол молјуулу јуун орто сүттин артелин јөптөп бичигин эдэр. Ондый күнди молјошконын кийниндэ областын Союзына бичик бичиир, (адрес: Улуу Сүт-Союзы) мындый күндэ, мындый јердэ сүт-артели бүдэр туры, инструктор ийигэр дэп, бичиир. Ол письмоны Сүт-Союзка, инструкторды јууннаң озо ийгэдий эдип, ажындыра бэрэр кэрэк (Письмоны алза-ла Сүт-Союз. инструкторды кыйалта јок ийэр)

Инструктор кэлгэн кийниндэ артельди бичиктэп, бужулап эдэр.

Артельди јөптөп, бүдүрэр јуунда артельга кирип јаткан член улустын башкаратан јаан кэрэги бар: сүт-артельдин уставын јаралдып, јөптөөр, база артельдин кэрэгин башкарага, көрүп турарга: Правления-ла ревизионный комиссия тудар.

Устав, бир кэрэктү дэл, айдары, кирэр тушта төлөөр акча, база паевой (үлү) акча төлөөри болор. Акказы јокко кандый-да кэрэкти, ишти (артельдин-дэ болзо) бүдүрүп болбос. Артель болып, бириккэн кийниндэ, заводтын ижин бүдүрэргэ акчалу болор кэрэк. Завод эдэргэ госуларстводан акча бэрилэр (сонгоо, төлүгэ), онон өскөдөн артельга киргэн улус, бойлорынаң јууп аларга кэрэк. Кирэр тушта член кижидэң 50 акчадаң алар, база членниң төлөөр акчаны уй сайын 1 с. 50 ак төлөөр, оны үлү акча дэл, айдар. (Тэмдэктэп айтса: 5 уйлу член болды. уй сайын 1 с. 50 акчадан үлү төлөөр, ончозы 7 салк. 50 акча болор, оо үзэри кирэрдэ 50 акча бэрэр, ончозы јаба сэгис салковой болор).

Бойынаң онойып јөбжө јуубаза, сүттин артелин эдэргэ санан-баста кэрэк. Онду-башту артель болбос.

Бу орто нэмэнинг эбэш аайын айдар кэрэк; кандый-да өзөктө, кандый, јууш акчаны-төлөп болбос, јокту улус бар. Артельдин Правлениязы, ондый јоктуларга јэжилтэрин, сакып, бөлүп аларын,

кэлгэн инструктордан угала, јәңилтип, сақып алар кэрэк. Өскө үлү акчаны, кирэрдәги төлүди узатпай јуур кэрэк.

Артельди эдэр јуунда, артельдин Правлениязы-ла ревизионный комиссиязы тудулар дәп, мән байа айткам. Правления, артельдин кандый-ла кэрэгин башкарар баштаар (председатель качан-да јалду болор), ревизионный комиссия дэээ, правления эндэлбэзин, јастра иш этпэзин дәп, правлениянын ижин көрүп, чоттоп турар (ревизия эдэр). Правления-ла ревизионный комиссияга улустын бүдүмчү јакшызын, билэрин, кичээмэлин талдап тудар кэрэк, артельдин ижи кату, карулу иш,

Онойып башкарынып алган јууннын кийиндә артельдин ижин Правление баштап иштээр. Завод тудар јерди, база завод эдэргә төлүгә акча аларын инструктор баштап, Правленияга болыжып, айдып бэрэр. Завод бүткән кийиндә, Сүтсоюз мастер ийэр, завод ижин баштаар.

База бир эрмэк бар заводты өзөктин јаанына, јуртты көп јэргә эдэр. Јуугындагы оок өзөктөрдөн, (бир-јарым чакрым јэрдән), сүтти ат-ла тартар. Раак дэгән өзөктөрдөн) бәш-он чакрым болзо, онон сүт тартарга јаак, ондо заводтын бөлүктэрин эдэр. Ол бөлүктөрдә сеператор-машина тургузала, сүтти ондо эбирэр, каймагын (сливказын) заводто тартар.

Кайылткан сарју эдэр артель.

Эң-лә кичү дэгән заводко сарју эдэргә, јылына 300 пуд сүт кэрэк, онон төмөн болзо, тузазы јок дәп, мән байа айткам. Јә бистинг өзөктөрдө 300 пудка јэтрә сүт јуулбас, уй ас өзөктөр бар (сүттинг тал ортозы өрөкөнинг бойынын курсагы болор дәп, ундубагар). Ондый өзөктинг сүдин канайта иштээр?—Сүттинг заводын эдип болбос бөлүгин база тургузарга јарабас (јуугында завод јок).

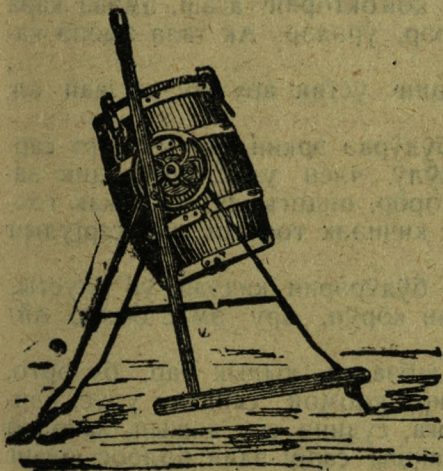
Онын-да аргазы бар, ондый өзөк, кайылткан сарју иштээр артел эдэр кэрэк. Ондый артельга 5-6-да уй болзо, болор. Ол артельди база заводтын артелин-чиләп бириктиригәр, јә онын ижи јәңил, чыгымы ас болор.

Оны эдәри мындый: ару-чәк, јарык избушка-тура тудар. Ол избушкаа сепаратор-машина тургызар (оны Сүтсоюз күүнгәрип садар, узак сакылталу бэрэр). Ол артельга киргән улус, өйиндә турачакка сүдин апарып бэрэр, ондо эжилү кижии (эмэээ јалдап койгон кижии) ол сүтти сепараторга эбирэр. Онын кийиндә, сүттинг каймагын, бир кижии, (уй кижии јараар) эжилү сабаа (база Сүт-союз садып јат) ачыдар, онын кийиндә, Сүт-союзтаг алган сарју согор машина орто оны согор. (Оны канайта иштәйтәнин Сүтсоюзтаг кэлгән инструктор, айдып бэрэр, оо үүрәнәри күч эмәс).

Бөрилгән сүтти, сүт алып турган кижии башка книгаа бичип алар. Ол бичигәни-лә, сарју садылган кийиндә бодожып, сүт бәргән улустын акчазын төлбөр.

Сарју бүткән кийиндә, сарјуды, Сүт союзынын айтканынча, бочонколорго јазап урала, бәктээр, Сүтсоюзка ийэр, Сүтсоюз ару

акказы-ла сарјудыг баазын төлөр. Кайылткан сарјудыг баазы, јәриндә 18 салковой 60 акча пуды. (26 пуд сүттәг бир пуд сарју кайылып алар)

Каймак былгаар бочна.

Ол, нәнинг учун, өрөлү төмөндү?

Сарјуды јакшылу јаманду иштәп јаткан учун ондый. Сарјудыг эркин јакшы сорты бар, онын учун артык бай бәрип јат (айдарда, сүт-тә бәргән улуска өрө баа бәрип јат), коомой сортту сарјуга јабыс баага бәрэр, ондый заводко сүт бәргән улустыг сүдининг баазы јабызап турганы ол болор. Јакшы сорт сарјуды заводко ару чәк сүт бәргәндә иштәп јат. Сүт кирлү, тоозынду болзо, эбәш ачий бәрзә, сарјудыг сорты јабзай бәрэр. Айдарда, сарју эркин-јакшы сорт болзын дзәзә (сүттинг учун көдрө баа алар кәрәгиндә), сүтти заводко сүрәкәй арулап, чәк гәп бәрэр кәрәк. Оны, уй саар, алтай уй улус кичээр учурлу. Онынг учун, уй улустыг кичээр, чәк-тәнэр эжи бар. Мындыг учурлу:

1. Уй саар алдында колынын кирин чыгара јунып ал.
2. Саагалакта уйдын эмчәк-гәрин јун.
3. Уйды ару, кургакјәргә саа.
4. Башкы кәлгән сүүтти јәр саар саа, башкы кәлгән сүт кирлү болор.

(Кайылткан сарју эдәр артельдин члендәри, тунгәй база 50 акчадаг кирәрдә төлөөр, уй сайын 1 салковой 50 акчадаг улү акча төлөөр).

Сүттинг артелинә биригип, база кайылткан сарју эдәр артельга биригип, башкарылар эжи ондый болор.

Уй улуска јанылта.

Кайкамчыкту нәмә бар: кажы бир заводтордо бир пуд сүт учун 90 акча төлөп јадар, кажы заводтордо (база јазалы-да тунгәй, сүди дә тунгәй) јүк-лә 70-80 акчадаг төлөөр.

Уйды чән-ару саар нәрән.

5. Уй саар көнөгигиди, саар алдында жазап жунып ал.

6. Саап божозон, көнөгигиниң үстүн ару бөс-лэ жап, тоозын кирбэзин.

7. Уй саар, заводко сүг апарар көнөктөриг агаш, эмэээ кара тала-төмир болбозын, оо сүт кирлэнэр, үрэлэр. Ак тала эмэээ кайлау көнөктөр кэрэк.

8. Заводко сүг апарзан, көнөгигиниң үстин ару бөс-лэ жаап ал жолой тоозын кирэр.

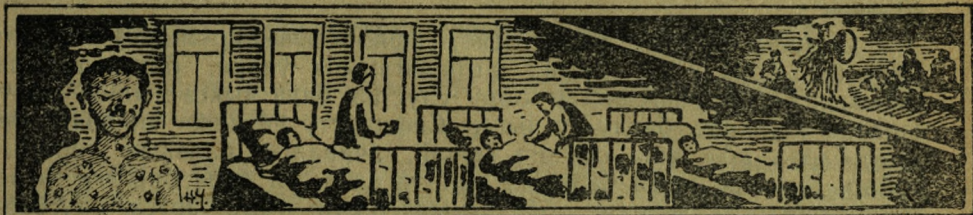
Бу жакылтаны үй улус, кичээп бүдүрвэ эркин жакшы сорт сар жу эдэргэ болышканы ол болор. Үлүлү член улус, артельдин завод ару-чэк турарын база кичээп көрөр, ондогы сүт, каймак тоозындалбазын, ару болзын. Бир-лэ кичнээк тоозын, кир саржудын сортын жабзадып ийэр.

Делегатка улус, бу жакылтаны бүдүрэрин кичээп, үй улусты сүтти заводко ару-чэк бэрип жатканын көрүп, ару эмэс болзо, айдып жүрэр кэрэк.

Жэ, база бир саржудын сорттын жабзадар кылык бар, бу орто оны айтпайчы болбос туры. Кажы бир, коомой санаалу улус, бэргэн сүдин көптөдөргө акча көп аларга, сүдинэ суу кожып, заводко бэрэтэн кылык бар. Ондый сүттэй жакшы саржу эдип болбос, оны учун, артель жабыс баа алар, сүт учун түнгэй жабыс баа төлбөр. Сүткэ суу кошкондо артельге турган улуска тузасы жок, тузакту учун ондый кылыкту улусты тудар, бир-дэ кижы сүткэ суу чакпас эдэр кэрэк.

ООРУЛАРДЫҢ УЧУРЫ.

==
(БЕСЕДЫ О БОЛЕЗНЯХ).

ДОКТОРДЫҢ КУУЧЫНЫ.

КИЖИНИҢ оорулары көп, жэ, мэн, бу Ойрот јэриндэ көп јайылган сифилис, трахома, гоноррея дэгэн, оорулардын учурин куучындайын. Бу оорулар сүрэкэй југыш (бир кижидегі база кижээ јапшына бэрэр), оног чэбэрлэнэрин билбэс учун, сүрэкэй көп улуска југып, јайылып јат.

Сифилис.

Сифилис дэгэни, кандый оору?

Сифилис (алтай улус јаман оору дэп, айдар), јуккан јэринэ (кижиниң эрдинэ эмэээ тын эдинэ тийэр) 2-3 неделэниң бажында, када бэрэр оның кийиндэ иринтип, баалулаар:

Оору кижі эмдэнбэй турган болзо, сифилис там јаранар: бир айдын, бүдүн-јарым айдын бажында, бастра эдинэ, буды-колдорына кызыл чыбыркандар јайылар. Чыбыркан чыгар алдында оору кижиниң чинэзи чыгып, уйдаап јүрэр, калтраар, бажы оорыыр, сөбктөри сыстаар (түндэ сүрэкэй болор); оның кийиндэ кижиниң бэрстэри јаанаар (бэрсти кандый-да кижі таап тудар: олор ээктиң алдында, колтыктың алдында, быкындарында болчон-доп јүрэр). Оның кийиндэ чыбыркан јылыяр.

Ол тужында сифилис коркушту: канча-канча јылга барар, сүрэкэй југыш болор: оору кижі кадык кижэ јапшырары бэлэн тужы.

Оның кийиндэ оорудың калганчы кубулары бар. Ол тушта сифилистанг оору кижиниң эдинэн оног мынанг тижий бэрэр, оның кийиндэ ол баалаар; ондый баалу кажы бирдэ кижиниң балтырында болор (тизэдэнг төмөн). Ол баалулар кижиниң сөбгин чиридэр, јиир, тумчыктың кэмрчэк сөбгин јип ийгэндэ кижиниң тумчугы түжэ бэрэри ол. Кижиниң эдиниң алдында-да ичиндэ-дэ баалу бар болор, нэниң учун дэээ, сифилис јапгыс-ла јэргэ тийип, чыгар эмэс, кижиниң эдинэ көдрө јайылар оору. Кижиниң санаазы тутап, эдрэй бэрэр, јүрэгинэнг баалу чыкса, кижі јазым јок өлөр. Кижиниң ичинэнг баалулар чыкса, кижі катмалай бэрэр, колы-буды кэнээр. (Айда, бир сифилистанг оору эр кижі көргөм, 35 јаштанг өтпөгөн, бүдүми тыштынанг көрө кадык ош-кош, оның колы, буды кэнэй бэргэн).

Ончозы ол эмэс. Онон өскө, сифилистын бир коркушту јэт кэри бар: оору кижн јажына шыралаганына үзэри, баланын-бала-уктажып барар: сифилистан оору улустан бала чыкса-мылјы, ооруа санаазы једикпэс, баалу-лу чыгар. Сифилисту үй кижн чинээзи јок, боло бэрзэ, көп јаны, өйинэ јэтпэй, ичиндэги балазын јобонуп койөр. Јэ, оору кижн балазын таап-та алза, ол бала бир-эки неде-ленин бажында сифилис оору таныла бэрэр, түрү артса, ол бала оорунгай өзөр, мылјы бала болор. Сифилистан оору өрөкөнин, угы-төзи, бала-барказы билдирбэзинэн јок болуп калар, угы үзүлөр.

Сифилистты јазар эби бар.

Сифилисты коркушту кату, уур, узакка барар оору дэп, бил-дибис. Јэ, ондый-да болзо, ол оору јазылар, эмдэлэр, оны узакка, кичээп эмдээр кэрэк (узак эмдээри, оору канча крээлү узаганы-нан болор).

Оору табылган тушта-ла кичээнип, эмдэнгэни јакшы. Ооружын билинэлэ, јаны таарыйда больницаа, докторга тургуза баргажын, јаны баалу көрүнгэн тужы болзо, ол тушта сифилисты эки-үч айга јарт јазар.

Јагысла доктор Јоболды јазар.

Сифилистан оору кижини јагыс-ла доктор таныыр, оны эмдэ-эрин јагыс-ла доктор билэр учурлу, онын учун: јөпти, болышты сурап јагыс-ла докторга барар кэрэктү.

Алтай албатынын көп јаны бичик-билик билбэс кэрэгиндэ, докторго, больницаа барбай камга, јарлыкка барып јат. Алтай деле-гатка үй улус, ондый кылыкла туружар кэрэк. Ондый билбэс алтай улуска камнан туза болбос, карын аршаамык болор, јоболды уза-дар, јазып болбос, эмдээр өйин өткнрэр, оору там јаанаар. Онон өскө, камдар југуш оорулар-ды бойлоры јайып јат. Сапыр камды көп кижн билэр болор, онын камдаган јэринэ барган улус көп болор, онын кангазынан тагкылашкан улус, байла көп болор. Сапырдын сифилистан оорулузын билэр кижн ас болор, албатаа јүрүп камдап, Алтайдын јэринэ, айлдарга јаман оору јайып јат онын учун эмди Сапырды јаргаа тудуп јат).

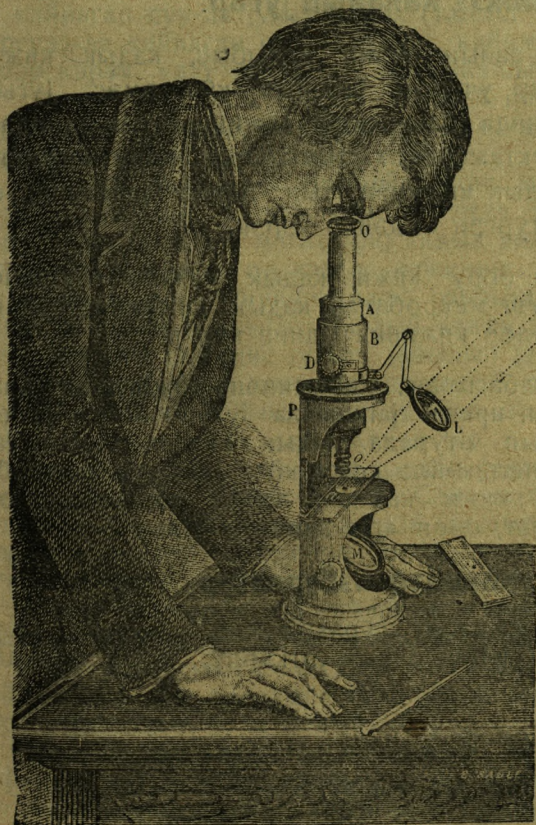
База катап айдып јадым, эдингдэ баалу билдирзэ эмэээ чыбыр-кан көрүнзэ, тургуза-ла докторга бар (баалу эмэээ чыбыркан си-фились дэп, оору болордон айабас), канчала түргэн јоболды кичэ-зэн, анча јэнил јазыларын.

Сифилистан эмдэнип турган тушта аракы ичпэс, тагкы тарпас кэрэк дэп, ундубас кэрэк, нэнип учун дэээ сифилис катулана бэ-рэр, јазарга күч болор.

Албаты сифилистанг нэнинг учун оорып јат.

Эмди албаты нэнинг учун сифилистанг оорып јатканын угужып, онынг аайына чыгалы.

Јардинг үстүндэ нэ-лэ јүзүн, јаан-да арга јок кичинэктэ тынду нэмэлэр көп. Јаан сөөктү сарлык-та бар, күчү сөөктү чымаалы-да бар. Чымаалы сүрэкэй кичинэк нэмэ, ондый-да болзо, бис оны көрүп јадыбыс. Айдарда сүрээн кичинэк тынду нэмэ бар эмтир, онынг јанында чымаалы сарлык крээлү көрүнэр. Ол тынду нэмэлэрди тэгин көс-лэ көрүп болбос. Оны јазалду туранабай шилилэ көрөр, оны микроскоп дэп, айдар (Үүрэнгэн улус, ондый шили јазаган: ол шилилэ бийтти көрзө, бийт јаан конгыс крээлү көрүнэр, кандый сүрэкэй јаанадып јат ол микроскоп.

Кижн болзын онынг азраган нэлэ тынду малы болзын, југыш оору јобол табылар болзо, оны доктор кижн көрүн јат. Југыш оору нэдэнг јайылып јат дэзэ, кичинэк кижн көзинэ көрүнбэс тынду нэмэлэр бар, олар кижини оорудып јат.

Ол көрүнбэс нэмэлэрди микроскоп дэп шилли өткрө көрөр.

Кандый-да кичинэк нэмэни ол микроскоп ажра көргөндө, ол нэмэ јаан тынду болуп көрүнэр.

Бу јурукта јаан бичикэ үүрэнгэн кижн, микроскоп дэп туранабай ажра кичинэк түрү нэмэни көрүн оны билэргэ туры.

Айдарда, үүрэнгэн улус, микроскоп дэп, шилдинг шылтуунда јэр үстүндэ сүрэкэй оогош тынду нэмэ барын тапты. Олорды микробалар дэп, адады. Айдарда бис, мынаг ары база микроба дэп, адайлы.

Шак ол микробалар кижээ сүрэкэй јаман эдип јат. Кижининг

эдиндэ тырмалганан, сыйрыктан микробалар бистин эдибискэ кирэлэ уйалап, јип јат. Онон ары кижн оорып јатканы ол болор.

Јүзүн оорыдар микробалар тоозы јок көп. Онын бирүзи-сифилистын болор, ол сифилис дэгэн оору оорыдар.

Кижинин эрдиндэги, оозындагы, тын эдиндэги сыйрыктардан сифилистын микроба-зы кирэлэ, тургузала көптөп өзөр. Канла кожо микробалар кижинин эдинэ тэкши јайылар, онон эбэштэн јип, кижинин эдин артадар.

Оору кижини јазар кэрэгиндэ, онын эдиндэги микробаларды өлтүрэр кэрэк. Оны өлтүрэрин јангыс доктор болор, ол кандый јүзүн эм бэрип эмдээр.

Сифилис кижээ канайып југар.

Бис, эмди микробанын аайын билип алдыбыс, кадык кижээ оору кижидэн сифилис југар учурин билэргэ күч эмэс. Југыш микробалар кижинин канында база оору кижинин тын-эдиндэги ириндэр-дэ јүрэр. Улус јууктажарда, кылыныжарда, оору кижинин тын эдинэн микробалар кадык кижинин тын эдинэ јапшынар,-ол кижээ југыш болгоны ол, түргэн эмдэнэр кэрэк.

Окшонышса база југар: оору кижн кадык кижини окшонор тушта, чилэкэйлэ кожо југуш микробалар кадык кижинин эрдинэ јапшынар, онын кийнинде-олор кижинин эдинэ кирэр.

Оору кижинин аяк-калбагынан, кийиминэн, төжөгинэн база југар, оору кижинин члэкэи, ирини јапшынза југуш болгоны ол. Оору кижн кангазын тартып отурала кадык кижээ бэрип јат. Соргуулында, эмискэгиндэ чилэкэйлэ кожо көп југушту микробалар јапшынып калар. Кадык кижн канганы алала тартканда, ол микробалар оозына кирип јат, онон ары эдинэ јайылып јат.

Југуштан канайта чэбэрлэнэр.

Бистин Алтай јэриндэ сифилис сүрэкэй көп јайылган. Оору кижн кайдада јолыгар, онын учун, ондый јеткэрлү, југуш оорудан чэбэрлэнэр арга-сүмэ кэрэк.

Ол кандый арга-сүмэ болор?

Нэдэгдэ озо чэбэрлэнэри, ару-чэк јүрэри.

Качанда көрүцпэгэн, кадык- оорузын билишпэй-лэ эр-кижн уй-кижн кожо уйуктап, јууктажатар кылык көп. Айдарда, сифилис југарга сүрэкэй мэргэн. Оору, кадыгын озо угужала кылынар кэрэк.

Айлду болып алыжар тушта, озолоп уулдын, баланын оору кадыгын угар кэрэк. Алыжатар балдар экилэзи кадык дэп, јарт

билип алза, бойының учун, кийиндэ бүдэр балдарыгардың учун санаага амыр, энчу болор (оорулу эр-кижи оорузын айтпай кижичи алала, јаш эмэгенинэ сифилис јуктурып, оның кийнин-дэ чыкан балдары өлү, эмээ оору чирик болып, эмээ табар ойинэ јәтпәй јобонып јүртән кылык көп болгон.

Бойына оору јукпазын дәп, чәбәрләнгән кижичи, таныш эмәс кижини окшонбос кәрәк (оорулу болып калза кайдар?), таныш эмәс улусла јангыс аяктаң аш ичпәс кәрәк, таныш эмәс улустарда оорулу кижичи бар болор, ол аяк калбакка микробалар јапшырып койзо, сифилисты сәниң бойың јуктырганың ол болор. Јангыс чөөчөйлә канча бар албатаа айландра аракы салатан, алтайдың обычай јанғын токтоодор јок әдәр кәрәк, нәниң учун дәзә, јангыс сифилисту кижичи бар болзо, оноң көп кижәә југыш болор.

Југышты кайнаткан суу базар. Оның учун казан-аякты тудушла кайнаган суу-ла јунар кәрәк (таныш эмәс кижичи аш ичкән болзо, тургуза-ла кайнаган суу-ла јунар), кийимди јаантайын сууга кайнадып јүрәр кәрәк, кийимгә југыш база јапшынар учурлу.

Алтай албатыда сүрәән коомой јанг бар: айлга канча-ла кижичи јуулза, таңкылајар, бойы-бойлорына канза бәрәр, јангыс канза ол улусты ончозын айланыжып кәләр.

Ондый јаннаң нә болор? Оноң мындый болор: сифилистаң оорулу кижиниң оозына киргән канза (ол айлчылардың ортозында оору кижичи болорго магат јок) кадык кижәә кәләр, әмискәк-соргуулына југыш кәләр, ол кадык кижиниң оозына кирәр. Оноң ары ол канза әкинчи, учунчи кижәә, оноң-да көп кижәә барар, ончозына-ла југыш јапшырар. Ондый канза алыјар јанг бар кәрәгиндә көп албатыга сифилис југып, јайылып јат.

Айдарда, өскө кижиниң оозынаң канза алба. Таңку тартар күүндә болзон, бойың канзалу бол, канзангы кижәә бәрбә, кандый да кижиниң канзасын албай јүр.

Колдорды јаантайын самындап јунар кәрәк, колдо кир јок, чәк-ару болзын. Нәниң учун? Сән колың-ла, оору кижичи југыш артырган јәргә тайанарың эмәзә јапшырып койгон нәмәни тударың, оның кийиндә колыңды оозыңга сугарың, көзинди тударың, југыш сәниң әдингә кирәр, сифилисты јуктырып алганың ол болор.

Әмди әнәләргә јөп айдайын.—Өскө кижиниң балазын, јарт кадыгын билбәс болзон, әмиспәй јүр. Бойыңның балаңды таныбас үй кижәә база әмиспә, ол сифилисту болзо, сәниң балаңга јуктырып койор. Кижиниң балазына база түңгәй бойыңның балаңның умчызын бәрбә, умчыдаң оору түңгәй југар.

Јә, бис, бу айдылган куучының аайынча кичәәнип јүрзәбис, сифилис оорудаң кыйарыбыс, сифилистаң табылар канча түбәктү шырадаң айрыларыбыс, амыр энчү јадарыбыс.

Оорулу кижичи ничәәнип јүрәри.

Кадык кижичи сифилис јукпазын дәп, канайта чәбәрләнәрин бай куучындагам. Әмди, оору кижичи, кадык улуска сифилис јуктырбай јүрәр учурын угужалы.

Јә, энг-лә баштап докторла јөптөжөлө, аайын угар кәрәк.

Айлына эдэри мындый: бойына башка казан-айак, калбак алар, өскө улуска оны бэрбэс, оноң курсак ичирбэ, бойыла кожо киж иатырбас, бойынын киймин кийэр, кангазын тартар.

Оорудан јарт јазылбайчы кижээ јууктабас учурлу.

Бу јакылтаның аайынча чэбэрлэнэр, чэктэнэр болзо, оору киж иугыштаң өскө улусты чэбэрлеп јат.

Бу куучынды билбэс улуска айдар кэрэк.

Сифилисту киж и, билэ тура кадык кижэ јуктырза, Совет баш-каруудың законы бурулу кижини канча јыл түрмээ отургызар, оны ундыбас кэрэк.

Трахома.

Трахома—көстинг ооруу.

Көстинг југыш ооруун трахома дэп, адаган. Ондый оору Ойрот областа сүрэкэй көп јайылган, көби алтай улуста. Көстөри кызыл, чылбран ириндү киж и көрзөң — ол киж и трахомадан оору дэп, бил, оноң чэбэрлэн.

Трахоманы эмдэбээ, оору кижининг көзи сокөр болор — оның коркуштузы ол.

Трахома билдирбэзинэнг башталар. Ол оору тийгэнин, тыңгыда оорып, сыстабайчи киж и билбэс. Оның учун, трахома—јеткэрлү, јэлбистү оору оның өйин, башталганын билбэй калар.

Билдирбэзинэнг јапшынын алала, трахома бир канча танытпай, сэстирбэй јүрэр. Тыңгыда оорыдар өйи јеткэндэ, киж и оны јангы билэр, көстөри оорыыр, шыралар, јакшы көрүп болбой барар, оның кийиндэ-көстөң айрылып, сокоро бэрер.

Трахома канайда оорыдар.

Кадык јүргэн киж и кажы бирдэ бир көзи эмээ экиләзи эби јок болып, өйкөлип, нэмэ киргэнчилэп. эмээ кумак уруп койгон ошкош јүрэр, көстинг чогы эбэш көлөткилэнип јүрэр, көстөң эбэш јаш кэлэр, кирбиктэри түнинэ јапшыныжып, иринтип јүрэр. Баштапкы тужында киж и оны кэрэксинбэй јүрэр, оны билбэй дэ јүрэр. Онойып узак јүрэр, бир канча айга-да барар. Эбэштэн көстөриндэ эби-јок болзо-до, киж и оо үүрэнип, кэрэксинбэй јүрэр, оору тээ там јаранып, көндүгүп јүрэр. Трахомадан оорулу кижининг көзининг капкагын алдындагызын төмөн ачала, өргизин өгө ачала көргөжин, оның ичи кадык кижининг болзо, ару, кыскылтым өгдү болотон, трахомалу кижининг дээ, капкактарынын ичиндэ, сарымзак-көк өгдү көп үрэндэр јүрэр.

Ол тушта көс оорып тыңгыдар: көс кызарар, көстинг көлөткилэнэри, тумантып турары көптөөр, тыңгыр, көстинг јажы кэлэри, иринтип турары көптөөр, јыпкылтары, кирбиктэри эбэш тижий бэрэр. Ол үрэндэр эбэштэнг јарылар, оның ичиндэги суйук нэмэ иринлэ кожо тыштына чыгар иринлэ кожо үрэн көстинг капкагынын алдынан чыгар. Јарылган үрэннинг ордында кичинэк чийик артар.

Ондый чийүүлэр көптөгөн кийиндэ, ончозы кожо, эбэштэн көстинг каклактарынын кырларын кирбиги-лэ кожо ичин јаар кымра тартар.

Көстинг ичиндэ бүктэлгэн кирбик, көсти өйкөөр, көс сайылар, көстинг үстүги кыры кызара бэрэр, көстинг жаркыны өчөр, көлөткилэнэ бэрэр, Онон ары көстинг чогы коомойтып жүрэр. Көстинг үстүндэги кабыгы кургай бэрээ (кату тужында ондый болор)—көс сокоро бэрэр.

Көзи сокордон озо, оору кижии сүрэкэй кыйналар, шыралаар. Башкы тужында оорыбас трахома, коркушту оорулу, сысту болор.

Көс торт сокоргон-да кийиндэ, кирбик көстинг ичин өйкөп турар, онынг оорuzu сызы коркушту болор.

Трахоманын жайылар јолдору.

Трахомалу кижининг көзинэнг чыккан иринг кадык кижээ југыш. Ол иринг кадык кижининг көзинэ кирзээ, ол трахомадан оорый бэрэр. Кадык кижининг козинэ иринг кирэр јолдор көп.

Оору кижии колы-ла көзин јыжала, кадык кижээ колын бирип эзэндэшсе, онынг кийиндэ кадык кижии ол колыла бойынын көзин тутса көзинэ југуш кирэр. Јагыс колартыш-ла арланары, јагыс төжөкө јагыс нэмэ јамынары, јагыс таска сууды селибэй јунынары, ончозы југыш жагылар јол болор.

Алтай улустын јаш балдары трахомадан сүрэкэй көп оорыйт. Алтай үй улус, балдарынынг көзи-јүзүн кирлу нэмэлэ арчыйт, эмээ кийимининг эдегилэ арчыйт, эмээ кирлү колыла јыжа согот, оно-йып балдаргаа трахома јуктурат. Онынг учун, алтай айлдарда бэш-алты јашту б ла көс јок сокор отурганын көрөдибис. Трахоманынг југужын чымылдар база јайып јат.

Трахома-ла канайта түружар.

Оору улус, кичээп эмдэнэр кэрэк, эмдэнээ докторга, больницада эмдэдэр. учурлу. Көп улус. докторга барбайт, онынг кийиндэ, көстөнг отуруп калар тушта, калактаза-да оройтыганы ол. Ооруды өйөндө, узатпай эмдээ, јазарга күч эмес дөп, ундыбас кэрэк. Узатсаң, оны јазарга, эмдээргэ сүрэкэй күч, кажызын јазып-та болбос. Көзинг сокорбозын дээнг, докторго барар кэрэк, доктордынг јакыганынаң кыйбай, онынг байын байлаар кэрэк.

Кадык улус, ол јоболдон бойлорын чөбөрлээр кэрэк. Кичээ-нэр учуры мындый болор:

1. Айлды эмээ тураны ару тудар. Туранынг полын күнүн сайын јунар, айлын ичин күнүн сайын сибирги-лэ сибирип турар кэрэк. Курсак ичип божогон-ла бойынча, артканын јуур кэрэк, југыш јайатан чымындар өспөзин. Кандый-ла курсактынг үстүн кичээп јаап турар кэрэк, чымыл кандый өскө нэмээ түжпэзин.

2. Бойынынг эдин ару-чэк тудар кэрэк. Мылчаа кирэр. Күнүн-лэ сайын самындап јунунар кэрэк (кышкыда, соок тужында сууге јунунарга болбос, айдарда таска јунынар, сууды кижии сайын селип турар). Көп кижии јагыс төжөккө уйуктабас, јагыс јастыкка јатпас, јагыс тон јамынбас, јагыс кол-арткышла арланбас кэрэк. Кийимдэ-

рин ару-чэк тудар: кийгэн чамчаны, штанды, јүкпэни узатпай сэлип кийэр, оморды јунуп турар кэрэк.

3. Баланыг көзин качанда кирлу нэмэлэ, јүкпэниг эдеги-лэ кол-ла арлабас кэрэк.

4. Айл ичинэнг бир кижн оорый бэрзэ, оны айрып салар, онын коларткыжыла арланбас, кийимин кийбэс, төжөк-јастыгына јатпас, ол кижн-лэ кол тудужып, эзэндэшпэс, айлдын ичин сүрэкэй ару тудар кэрэк.

5. Көсти сүрэкэй кичээр-јантайын ару тудар, кол-ла тутпас, арчыбас, көзингдэ эбэш-лэ эби јок болзо, докторга больница бар

Гонорея.

Гонорея кандый аайлу оору.

Гонорея дэгэн оору кижиниг тын эдиниг оорузы болор. Ол оорудаг эр-кижи, үй-дэ кижн оорыыр. Гонореядаг эр-кижи оорыганда, тын эдинэнг иринг кэлэр, сийэрдэ сүрэкэй ачу болор.

Гонорея үй кижээ билдирбэзинэн тийэр, онынг кийниндэ сүрэкэй кату јобол болор, эмдэнбээ үй кижн артап, јарым кижн болып, кэнээр.

Кадык үй-кижиниг тын эдинэнг сүт ошкош ак өгдү, суйук нэмэ (бэли дэп, орыс айдар) кэлэтэнин слер билэригэр. Уй кижн гонореядаг оорый бэрзэ, ол суйук нэмэ көптөөр, сары өгдү болор, јыды јаман болор. Гонореядаг оору үй-кижиниг тын эдин айландра кычыткаак табылар, кызарар (тырманганынан); јэргэ отырарда ачыыр, јуукташкан тушта тын эди өзиркэй, ооркой болор. Ай сайын кэлэтэн эдектиг кири өйиндэ кэлбэй турар. Кадык үй-кижиниг эдэк-кири 28 күнниг бажында кэлэр, гонореялу кижиниг эдэк-кири, өйиндэ кэлбэс, кэлгэндэ сүрэкэй саат јүрэр, көп болор, ичи јабыстай оорып јүрэр.

Гонореядаг оору үй-кижн тудушла бэли кадалып, мыкындары оорып јүрэр. Кажы бирдэ ол оорулар токтоой бэрэк, јэ үй-кижн сууга басса, эмээ кату иш иштээ, ол катап оорыыр, алдындагызынан артык шыраладаp.

Гонореядаг оору үй-кижн, кыйналган шыралаганына үзэри, үй-кижн катмалай бэрэр, үйдап, күчи чыгып, кату ишкэ чыдабай, јарым кижн болор. Онынг сүрэкэй-лэ коркуштузы, үй-кижн гонорея таптырган кийниндэ бала тапас: үрэни јок болор. Гонорея јагы тийгэн тушта, оору тын-эдинэ тэрэнжигэлэн тужунда үй-кижн курсакка кирэр, балазын таап алар. Јэ ол балаа југуш болор, гонореялу чыгар (јагы чыккан балдардын көзиндэ болор, ирингдү југуш чыгар тушта баланыг көзинэ кирэр, айдарда көзичэги оорыыр) Онан ары, јаш балдар көстөг сокор калатаны бар.

(Јаан-да кижн, тын эдиниг ирингин көскө јапшырза, түнгэй көстөри оорый бэрэр).

Катап айдып турым, гонорея үй-кижээ сүрэкэй јэткэрлү, коркушту оору, үй кижини иштэн болбос эдэр, бала тапас болор. коркушту шыраладаp. Оны јазып, эмдээргэ бэлэн эмэс. Эр кижн эм-

дэнзэ жарым-айда, эмэээ бир айда јазылар, үй-кижиниг ооруу тын-эдиндэ тэрэнг учун, јыл эмдэнэр кэрэк (онон-да узак болор) үзүк-тэлип турар. Онын учун, гонорея јукпазын дэп, сүрэкэй чэбэрлэнэр кэрэк. Чэбэрлэнэргэ, канайта оору југар учурын билэр кэрэк, база оору јукпазын дэп, нэни кичээрин билэр кэрэк. Онын учурын мынаг төмөн айдарым.

Гонорея канайта југып јат.

Југыш кижиниг тын-эдиндэ уйалап јат, айдарда, кижиде оорук-кижэ јууктаганда југуп јат. Кижиниг тын-эдиндэ сыйрык-бычык-бар, јуукташкан тушта, оору кижиниг иринги оо кирэр, ирин-лэ кожо југыш кирэлэ, тын-эдинэ тэрэнжип јат.

Оору кижэе јууктаган кийиндэ, үчүнчи күниндэ, үй-кижиде јэргэ отуларда (сийзэ) ачып турар, тын-эдиниг тышты јаны эбэш кычып турар, сары өңдү, јытту суйук нэмэ (бэли) тын эдинэнг кэлэр (үй-кижиде бу айдылган тэмдэктэрдиде көрзөлө, тургуза докторга, больницаа барып, болыш сураар кэрэк).

Јагыс-ла кижэе јууктаза југар эмэс. Оору кижиниг кийиминдэ, тудунган-кабынганында, колында иринг јапшынган болзо, ононда југар. Тэмдэктэп айдайын-гонорейданг оору кижиде, тын-эдин колы-ла тудала иринг јапшырар, онын кийиндэ бойынынг көзин тутса, эмэээ, бир нөкөриниг көзинэ колы тийзэ, гонорейнынг јукканы ол-көс оорый бэрэр. Мылчадан база југар: оору кижиде кирэлэ тактаа иринг јапшырар, кадык кижиде отылар, ол иринг тын эдинэ јапшынар, ол кижэе јукканы ол болор.

Гонорейданг оору кижиде арланган коларткышка, кадык кижиде арланза, ооруды јуктырып алар (коларткыштанг иринг көскө кирэр, Оскө-дө нэмэдэнг југыш болор, јэ каа-јаада (гонорейнынг југыжы кэйгэ түргэн јоголор). Төстү көп југатаны, кадык кижиде ооруде кижилэ јуукташканы болып јат.

Југыштанг канайта чэбэрлэнэр.

Нэдэнгдэ озо кичээнэри, көрбөгөн кижиде-лэ, онынг кадыгын билбэй туруп, јуукташпас, тын-этэрдиде бириктирбэс кэрэк. Сифилисты куучындаарда, (40 страницаны көр), мэн айтканым, айлду болордо, баланы уулды јарт билэр кэрэк дэгэм. Мында да түнгэй айдып јадым, алыжар улус угушпаза кийиндэ јажыла шыралар, бой-бойлорын јарт билижип, алышса јажына энчү-амыр јадар.

Мылчаа кирзэнг—озолоп такталарын йзу суу-ла јунала, онынг кийиндэ отуруп јунын, онон өскө гонорей југарданг магат јок (кайнаган суу југышты өлтүрүп јат). Оскө кижиниг коларткыжы-ла јузинг арлаба, ондо гонорейданг оорулу кижиниг ирингиде јапшынар.

Колдорын-ды качанда ару чэк тут, кирлү колын-ла качанда көзинг тутпа.

Оору кижиге нэни билэргэ кэрэк.

Узатпай эмдэнэр, доктор нэни-лэ якыза, ончозын кыйбай бу дүрип жүрэр. Оорунга нарт язылбайчы кижиге жууктапнас, жууктаган кижиге оору жууктыраарыг, оо үзэри, эмдэнэргэ күч болор. Улустап башка, когыс жадып уйктап жүр. Бойыга алдынап башка төжөк жаза (тон, жууркан, жастык).

Эмдэнэр тушта арагы ичпэ, таңкы тартпа, тын-эдиңди тудуш ла жылу суу-ла жуунуп жүр, колын оо тийгэжин, колынды самындап жуунуп жүр.

Жаш баланыг кэзи оорыганы.

Гонорейдан оору үй-кижидэн бала чыкса, кэзи оору чыгар дэп, мэн айткам ундубаган болбойыгар. Баштапкы күндэриндэ баланыг кэстөри аручак, оору эмэс дэп, көрөр, төрт-бэш конгон кийиндэ кэстөриниг жууктыраарыг кызарып, тижий бэрэр, кэстөри бөктөлө бэрэр, жууктыраарыг алдынап ирин чыгар. Баштап иринг эбэштэнг чыгар, онын кийиндэ там көптөөр.

Ол-ла тушта кэсти эмдэбэзэ, иринг кэстинг үстү жаын жуу турар, кэстинг үстүнэ баалучак чыгар. Таабынча, бир канча недеденинг бажында, оору сэлрэй бэрэр, иринг чыкпай барар, жууктыраарыг тижиге жабыай бэрэр, кэзиниг балучагынын ордына, ак таштаар. Кэстинг тал-ортозына ак тартса, көрөри тутак болор, кэзинэ көдрө ак тартса кэстөң сокор болор.

Баланыг кэс жок сокор этпэс кэрэгиндэ, энэлэри, балазы чыкан тарый-да кэстөриниг оорыгкый болзо, тургуза-ла баланыг докторго апарып көргүссин. Узатса, кичээбэзэ, баланыг кэзи жок болор дэп, ундубай, сананар кэрэк.

Баланыг докторго апарганынап өскө, доктордын нэ-лэ дэгэн сөзин угуп, кичээр кэрэк, база айлда бойы база кичэнэр кэрэк.

Баланыг жагыс-ла кэзи оору болзо, онын кадык кэзинэ гонорейнынг иринги оору кэстөң кирбэзин дэп, чэбэрлэп, кичээр кэрэк. Баланыг оору кэзин алдына тудар, тумчыктынг бэлинэн, оору кэстинг сабы, иринг ашпазын, кадык көскө кирбэзин.

Жагыс бөс-лэ оору-ла кадык кэстөрдиге арчыбас, эмээ кирлү кол-ла арчыбас кэрэк (бойына жуупказын дэп, колдорын тудуш-ла самындап жуунар кэрэк).

Оору баланыг көрөргө ару-чэк кэрэк. Оору баланыг кирлү чуларында, кандый чамчаларында иринг жапшырган болзо, оноп өскө улуска гонорейнынг жугыжы жапшынар. Оору баланыг чулары нэ-лэ нэмэлэрин кайнадып турар (кайнатканда жугышты өлтүрэр), жазап жуунуп турар.

Ару чэк—кадык жүрерингэ арга.

—Бу жагыс ла сөсти бискэ катап, катап айдазын?—дэп, Тордой Тоймошева айлга, өзөктинг улустарын делегаттынг собраниязын эдэргэ кэлгэн женоргтынг эрмэгинэ киришти,—ару-чэк жадыгар, ару чэк жадыгар!.. Мэнин ада-өбөккө айлга жаткан, бистэ жадаарыбыс. Бис ару-чэк жадынды кайдалык, кэрэжөк—дэди.

—Сэн тэмэй айтыг-дэп, женор каруун айтты,—билбэс нэмэни блаажып нэ кэрэк кыйгырар? Мэн, сээ куучындайын ук, онынг кий-ниндэ блааш. Сэнинг адаг нэнинг учун сокор? Кирлү колы-ла көзин уужаган, колдын кири-лэ кожо трахома дэп, оорудын жүгыжы кри-гэн, онынг учун сокор болгон. Сэнинг уулчагыг нэнинг учун катма-лаган, баалулу?—сэн оны јунбай јадыг, эдиндэ кири каашпактып калган, ол кир онынг эдин јип јат, кир-лэ кожо сорбыларынаг, сый-рыктардан эдинэ жүгыш киргэн.

Кир јаш балдарга аршаамык. Балдар кирлү колычактарын оозына сугар, кирэлү умчы, база нэ-лэ болзо, оозына сугар, онынг учун балдарга чычкаак табылар узак шыралаар; оног балдар уйа-даар, коомойтый бэрэр, өлөтөни-дэ ас эмэс.

Кирлү жүргэн кижээ кандый-ла оору југар, нэнинг учун дэээ, кирдэ кандый-ла јүзүн оорулардын жүгыжы уйалап јат. Кирлү кийимгэ бийт өзөр, бийт дэээ, оору кижидэн кадык кижээ кандый оору јапшырар (тиф, база өскө). Ару эмэс айлга, тураа чымыл јуулар, чымыл будыпа јапшырып алаала, гонорея, холера, кан-ла јэргэ отурап коркушту кату оорулар јайар.

Чын, алтай албаты озо-да эмди-дэ кирлү јаткан, јадыры. Онынг учун көп кижи көсөнг сокор болот; онынг учун, сифилистанг, гонореядаг, кырчагыдаг алтай улус, көл оорыйт; онынг учун алтай-улустынг баалдары ойылгак балудан көп оорыйт, балдардын тал ортозы өлип јат. Бис, јадынды, јүрүмди өскөртөргө турубыс, албаты кадык күчтү болзын, албатынынг јүрүми јаранзын, кадык болзын дэп, турубыс.

Онынг учун, бойынынг, балдарынынг суу кадык јүрэрин кичээнинг, чэбэрлэнэр кэрэк дэп, мэн айдып турум. Бойынынг нэ-лэ tudунга-нын ару-чэк эдэлэ бойын бойы оору-јоболдонг корулаар кэрэк. Оны канайта эдэрин мэн эмди слергэ айдарым.

Женорг, Тордойго каруун онойып айдала, оног ары куучында-ды. Айткан куучыны бу болды.

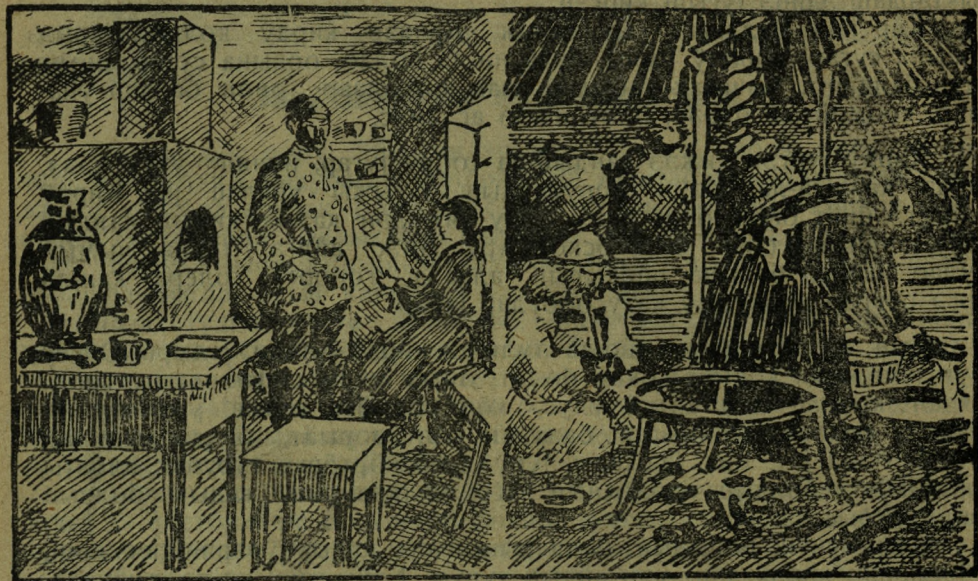
Айлы журтын кичээри.

Айлдыг ичин ару-чэк tudуп болбос, күч. Оног өскө, кышкы-да соок, јайгыда јэри күбир, тоозынду, оттыг ыжы ачу, айлдыг ичи јэтрэ жарык эмэс—ол ончозы бистиг су-кадык јүрэрибисти үрэл јат. Онынг учун, айл-јурт кэрэгиндэ куучында сүрэкэй кэрэктүзи айлды, чадырды таштайла, јылу, жарык, тэлкэм туралар эдип алып адар кэрэк болды.

Онынг кийиндэ, турганын ичин ару tudар кэрэк. Онынг кэрэ-гиндэ, күнүг-лэ эртэн-тура суула, үлүш бөс-лэ столдонг, скамейка-даг, бозоголордонг база өскө нэмэлэрдэг тоозынынг артап турар кэрэк (тоозын кижининг кадык јүрэрин сүрэкэй үрэл јат). Туранынг толын кичээп удатпай-ла јунуп турар кэрэк, күнүг-лэ эртэн тура сибирги-лэ јазап сибирип турар (сибиргини озолоп суулап алар, тоозын көдүрүлбэзин).

Жайгыда полды эки күннинг бажында јунар (тог калды неделедэ эки јунар). Кышкыда тышкаартын, тоозын кирбэс, полды неделедэ јаңыс катап јунар, күнүн-лә полды карлу сибирэр: карды озолоп төгип алар, оның кийиндэ сибирэр. (сибиргини јайгыда эдэр эмээзэ баргаадаг, эмээзэ кайыгнаг эдэлэ тураныг үстүнэ илип койор).

Айылдын ичи чэк ару болзо, | Айыл ичинин күл тобрагынан
су-надын болор. | оору напшагай табылар.

Полды јунары мындый: озолоп полдыг чөбин сибирэр, оның кийиндэ көнөктөргө суу акэлэр, ол суга бөс сугала (эски-касқыдаг оны эдэр) үлүш бөс-лә полды јыжып јунар, полдыг јарчагаларын үстүнэг төмөн сынын куустра јунар. Өл бөсти удары-ла сууга сугуп турар. Көдрө полдыг балкажын сыдырган кийиндэ, кирип бөс-лә јууп көнөкө салар, сууды јаңыртар. Оның кийиндэ ару бөсти јаңы сууга сугала сыгар, полды кургактап арлаар, бөсти јаантайын-ла сууга сугуп, кирип сыгып турар (пол сүрэкэй балкашту, кирлү болзо, озолоп кумак-ла, элэп калган сибирги-лә јыжар, јаан балкажын чырага).

Кышкыда пол јунарда сууды јылыдып алар кэрэк кол топбозын.

Айылдын ичин ару-чэк тударга нэни эдэр? Айылдын ичинин тоозының, чөбин күнүн-лә сибирип турар, тоозынды буркыратпай чэбэрлэп сибирэр кэрэк. Айылдын бийиктеги тоозындарын, алкынын,

кайрчактардын үстүниг тоозындарын жаантайын сибирип турар кэрэк. Отыратан туулактарды, төжөнөтөн тэрэлэрди, күнүг эгирдэ тышкаары тоозынын сабап, кактап турар. Ондый тэрэлэрди токтоодоло, уйктаарга орындар этсэ, отыраарга агаш такталар этсэ артык болор. Айлда кирлү казан аяк жок болор кэрэк-ончозын јунала, ару јэргэ јууп салар кэрэк. Айлды ару тударга, айлдын ичиндэ артык нэмэ жок болзо, јакшы болор. Онын учун,— артык казан аякты, тэрэ тэрсти, нэ-лэ нэмэни салгадый башка айл эдэлэ, кэрэк тужунда оног алып турза јакшы болор. эди.

Казан-аяк тудунары.

Айлдын ичин ару тударынаг өскө, үй кижн казан аяагыч чек тудар кэрэк (кирлү казан аяактаг југуш оорулар јайылып јат). Суу алар ару көнөкө бала јунбас кэрэк; курсак азар, курсак ичэр казан-аякка јайынты урбас; аяакты алтай үй улус колы-ла арчыйтан, ол јарабас, казан-аяк кирлэнип јат.

Казан-аяк кандый-ла тудунган нэмэ ончозы јунулу ару болор кэрэк. Оок аяк-калбакты јылу суу-ла аяака бөслэ јунар, јаан дэгэнин-чапчак көнөкти агын суудын јаказына самынла, кумак-ла јунар (кумак-ла чапчакты јыжып јунар). Ұскэ тутурган нэмэни самындап јунар кэрэк, самын үсти јииргэ бэлэн.

Јунган казан аяакты бөс-лэ арлаар кэрэк, (ондый аяк-казан арлаар нэмэни башка кэдэнэг эдип алар, оны-ла колын, јузин арчыбас) онын кийниндэ аяк-калбакты јазап койгон аяк-салгышка јууула, ару бөс-лэ үстин јаап койор, тоозындапбазын. (Казан аяагыч алтай үй улус, јэргэ јууп јат, ол јарабас, аяк казанды кир, тоозын тобрак тудар).

Айлда јаткан болзон, казан-аяк јуурга бир ондый бийик аяк салгыш эдэлэ, оо салар кэрэк. Ондо тоозынду, кирлү нэмэ салбас. Кирлү аяк казанды ару јунганынаг башка салар кэрэк.

Кийимин кичээри.

Эдинг ару, сынынг јэнгил јүрэргэ ару кийм кийэр кэрэк. Штанын, чамчанг, јукпай кирлэнэ бэрзэ оны чэчэр кэрэк, өскөдөг сэллп кийэр; оморды јунып койор.

Кийимди јунары мындый: озо суузын бэлэтээр: сууды казанга бир канча көнөк урала, күл салып кайнадар (бир көнөк сууга 1½ мында крэлү күл салар). Суу бүткэн кийниндэ, сууды тоскуурга (кадытка) урала, киймдэрди баштап јунар. Чамчаны сууга озолөп сук-

тыг. Карытагы сууга чамчаны сугала, самындайла (ыжар). Чамчаны јунуп јыжала сыгала салып койор, база өскөдөн алала онойып-ок кылынар. Көдрөзин онойып јунып алар.

Онын кийиндэ тоскуурдагы сууды жагыртала экинчизин јазап јунар, онын кийиндэ үчүнчизин јунар. Үч катап јунза кийимнин киири чыгар.

Онын кийиндэ, јунган кийимди сууга апарып чайбаар. Чайбайла, сыгала кургадар.

Үстүнэ кийэр калын кийимди (тэре тонды, сырған кийимди) јунуп болбос, ондыйлардын тоозынын кактаар:

Көккө алчыгала (кышкыда карга, агашка ангадаырып кактаар).

Алтай улус, эмди јардэ, тэрэнин үстүнэ уйуктайт. Өскөртип айтса-тоозынга уйуктайт. Оны кубултар кэрэк. Төжөгин тоозынга уймабаска, бойы кирлэнбөскэ орын эдип алар, кэрэк.

Эдин кичээри.

Бойы оорбаска, сыны јэнгил јүрөргэ эдин ару чэк тудар кэрэк. Бойына-бой эжи тургузар кэрэк: күнүн-лэ эртэн тура колдорын, јүзүн самындап јунар. Јайгыда сууга барып јунар, кыш кэлзэ јунар нэмэ алып алар, онын баазы јэнгил.

Јайгыда сууга киргэни нижэ туза болуп јат.

оо пол-такта јайар, үстүнэн-јабар, онын үстүнэ, ийзү чыкпас эдип, калын тобрак урак. Јиктэрин тыштынан балкашла шыбаар. Бир жагыс көзнөк эдэр (айланда жарым аршин) стенэзинэ бир сөм крээлү тэжик эдэр, ол полдон өрө эки аршин болор.

Мылчанын ичинэ, бир толығы орто, таш пэчкэ салар (каминка) оны таштан тургузып, ичин куй айлу көгдөй эдэр, оо одын салар.

Недели ичиндэ бир катап, көдрө бойын јунар, кийимин сәлиир. Јайгыда база сууга јунарга кэм јок, кышкыда јунунып болбос мылча эдэр кэрэк. Мылча айыл сайын болор.

Мылча эдэргэ күч эмес. Кичи сынына чэртэр (10-12 кат-бэш вершоктын тоормошторын) айланда 4 аршин, эмээ оног эбэш јаан эдип,

„Каминка“ турган толык күйбэзин дэп, вершокко бодолду балкаш-ла шыбаар (онын бийги $\frac{3}{4}$ аршинга бодолду болор) „Каминка“ салар ташты билип алар кэрэк. Онын аайын билэр орыс кижидэн укса јакшы, онон өскө, коомой таш болор, ол саадабас күйип, оодылар, кызыза угар болор.

„Каминка“ турган јәрдинг өскөзинэ јарчага эмээ плаха пол-такта јайар. Јә, мылчанын бүткәни бу.

Мылчаа барып јунунардаг озо јарым түштә мылчаа от саларга баштаар, казандагы суу кайнаганча, каминканын таштары кызыганча-ла одынды үзәри салып турар, таштын үстүнә суу чачсан бу болып өрө көдүрүлгәнчә салар. Ол тушта эжикти ачык тургузар.

„Каминка“ кызыган кийнинде, суу кайнай бәрээ, турундарды чыгара чачала, косторына суу урып, өчүрүп салар угар болбозын. (Угар дэгәни ондый башка кәй-газ, өчпөгөн чөктөг чыгар, оны тартынганда коркушту оорыыр, баш айланар). Онын кийниндә мылчаны эбәш тургузар. Ол тушта бир канча сускы сууды „каминкаа“ чачар, (башкы бу) ол бу-ла кожо эжиктәг угар чыга бәрэр, онын кийниндә барып јунунарга кәм јок.

Мылчада соок суу урар көнөк эмээ көлүөр болор кэрэк, кайнаган сууды соок суула јунунгадый эдип јылыдып аларын. (Таска ийзү суу урала, соок суу кожып јазаар). Јунунар алдында отырап тактаны ийзү суула быжырап, онын кийниндә отуруп јунунар.

Јунынарга суу изидип јат.

Мылча тог өткрө ийзу болзо, тәжигин ачар, оног болбозо эжигин ачар, соок болзо, каминкаа суу чачар онын буу мылча јайылар, мылча јылый бәрэр.

Мылчанын кийниндә сооко алдырбаска чәбәрләнәр кэрэк. Јаш балдарды мылчаа апарбас кэрэк, оморды айлга јунза јакшы.

Кадык јүрәринә јаныс ару-чәк ас. Бистинг алтай улус јайгыда-

да тонду жүрэр. Ол коомой. Күн кижиниң эдинэ өдүп, жылыдып јат, кижиниң эдин кадык эдип јат, кижиниң эдиндэги јоболды өлтүрүп јат. Оныг учун, јайгыда тон кийэргэ јарабас, јэнгил јука чамча, платя, јукпа кийэр керэк. Јайгыда балдарга јангыс-ла штан кийдирэр керэк, озор күнгэ јакшы күйзин. Кысчактарга јэнгил платя көктөп бэрэр.

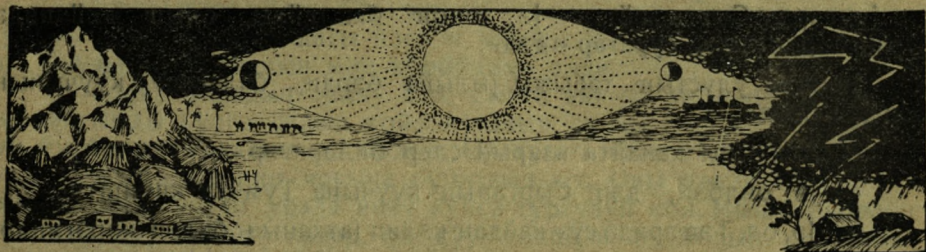
Кижиниң эди энчү жүрзин, бир-дэ нэмэ-кыспазын, кийимди кэм-јип, кап өйи эдип, көктөөр кэрэк (иштэнэрдэ эптү). Оныг учун, алтай үй кижии көктөнип үүрэнэр кэрэк колго көктөөргө саат, јараш, бэк болбос. Өзөктөрдиг делегаткалары, үй улусты айдып, баштап, товарищество эдип, бириктирэлэ көктөнөр машиналар алдырза јакшы болор эди.

Машинаа көктөнөргө слерди, эмэээ орус делегатка үй улус эмэээ алтай дэлэгатка үүрэдэр.

АЛЫКТУ КУУЧЫНДАР.

==
(НАУЧНЫЕ РАССКАЗЫ О ЯВЛЕНИЯХ
ПРИРОДЫ).

ЖЭР ҮСТҮНДЭ АЛЫКТУ, НЭМЭЛЭРДИНГ УЧУРЫН СЫРГА КУУЧЫНДАДЫ.

Иниргээри тэгэри булуттай бэрди. Күн булуттын ортозында, толгууга алдырган жалбрактый: кажы бирдэ туулар бажина жаркынданып кэлэр, бирдэ, кара булутка бөктөдип көрүнбэй калар. Айлар түштэги ижинэн амрап јат,

Кырланнын учунаг, күзүңги јыграды; кижиниг үни угулды:

— Јэ.. э, койлыгаларым!...

Айлдагы улус түймэжэ бэрди. Айлдардан балдар, үй улус, кэлгэн улусты көрөргө чыкылады. Магдаева дэл, карган-эмэгэн, тайагы такылдап, база чыкты.

Јаанак кулашта крэлү баргалакта, шыгыраган үн угулды:

— Сырга кэлгэн! Јажанка, айлчыны јазап, уткыыр – дэшти.

Јажанканың айлына јуулган албаты бадышпас. Сырга айлына кэлбэгэли эки јыл болгон. Сырганы көрбөскө, јолыкпаска болбос: ол Москваның бойында, Ленин јаткан јэрдэ, школдың јаанында КУТВ-та үүрэнгэн.

Кэлгэн айлчыны уткуп, эзэн-амыр суражып турганча, тышкаары јааш кэлди. Ол јаашты айлдагы улус билбэди, јэ, база кэлгэн кижидэнг угар дэл, сананды, бир кижии айтты:

— Јааш, уруп јатканын! дэди.

— Ээ,— дэл бирүзи айтты: – өлөң јыдытпазын, дэди.

— Керэк јок тушта јааш кайдан келэтнэ? – Тумчук дэл, чулмус уул, айлчы балаа айтты:

— Сэн, үүрэнгэн: бу јамгыр кайдан кэлипјат-айдып бэр дэди.

Сырга айтты:

— Бүгүн оройтый бэрди. Ончо улус чылаган. Јэ байрам күндэ ончогор јуулыгар, мэн слэргэ јамгырдың учурин айдып бэрэрим. База-да учурлу нэмэлэр айдарым дэди.

Ондо јуулган улус, ол сөсти тэкши јөпсинди, эмди-лэ кэлэр воскресендэ јуулар дэл, јөптөнгилэди.

Јамгыр кайдан кэлип јат.

— Слэр, јамгыр кайдан кэлип јат, тэгэридэ суу кайдан табылып јат, јэргэ суу кайдан түжэт дэл, сураганыгар – дэл, воскресендэ

јон јууларда Сырга айтты—јэ, оног баштайлы, оныг кийиндэ сурак бар болзо, сурагар—дэди.

Јуулган улустыг табыжы јылыа бэрди, баланыг куучынын тыгдай бэрди.

— Аракыны канайта азарын слер билэригэр...

— Јэ, билбэй,—дэп, Сырганыг куучына Тумчук киришти...

— Јэ, ол. Тэгэридэ суу кайдан кэлип јатканын билэр кэрэгиндэ, бис, озолоп чэгээннэг аракы канайып, чыгып јатканын угужалы.

Чэгэен казанга кайнап, изиген кийиндэ, ол буу болып, соок суудагы јыракаа барып јат. Ол буулар соок сууга соогондо тамчы суу болып јыракаа јуулып јат.

— Оны бис, билэрибис,—дэп, кэм-дэ кыйгырды,—сэн, јамгыр дыг учурын айтсан!—дэди.

— Мыныг мэндэкэйин, (Сырга каткарды) акырзаг, јамгырдаг-да баштагайм... Јэ, чэгээннэг аракы аскан болзын. Шак ла ондый кылык јердинг үстүндэ суудан азылып јат. Јаңыс-ла башказы чэгээнниг ордына талайлар, көлдөр, тэгистэр, суулар болор, салган оттыг ордына—күн болор. Күнниг чогына, ийзүзинэ тэгистэрдэг, талайлардан суулардан буу чыгар, ол туман болып, көдүрүлэр, булут болор.

Јамыгар јаап јат.

— Сэн, јастра айдып браадырың ошкош— дэп, Сырганың сөзинэ Тумчук киришти, казандагы чэгээн кайнап јат, оның учун буу чыгып јат. Суудың кайнаганын мэн көрбөдим— дэди.

— Сэниң айдарың јолду дэп, Сырга айтты. Јэ, сэн, үлүш казан-айагыңды күнгэ салып койзон, оның суузы кургай бэрэр, ол суу бу болып чыкканы ол болор. Ол тушта аяктагы суу кайнабай јаткан эмэспэ, күнниң чогына бу болып јат. Оны чэнэп көрөри күч эмэс, аяакка суудан урала ийзү күнгэ тургузуп кой. Ингирдэ көрзөң аяктагы суу соолып калар, ол суу көдрөзи бу болып. кайнабай кэйге чыкканы ол...

Ол булуттарды салкын тэнэри түбү-лэ учурап. Ол булуттарда суудың буу гам көптөөр. Булуттар там калыңжып, күнниң чогы оноң өдүп болбой, алдындагы булуттарды јылыдып болбой барар. Айдарда, эн алтыгы бу-булуттар соойла, тамчы суулар болор, оның кийиндэ јэргэ түжер. Ол тамчыны јамгыр дэп, айдар.

— Кышкада јаш јаабай, кар нэ кэрэк јаап јат? дэп сурагылады.

— Кышкада сүрэкэй соок болып јат. Соокко суу тоңо бэрэр Булутка јуулган тамчыларды соок үзэ-лэ тоңырап. Ол тамчылар оок јылдыстый болып тоңор, оның кийиндэ јэргэ түжер.

Солонгы—јааштын тамчызына күнниң јаркыны ойногону болор.

— Јэ, сэн, јамгырдың учурын айттын— дэп, Сырга куучындан божордо, Санап дэп, комсомол айтты,—јэ эмди јаашту күндэдэ, тэнэри түбиндэ солонгы кайдан кэлэт. Туудан, тууга эжикчилэп кайдан сайылат. Солонгы кайдан бүткэн? дэшти.

— Санап, Солонгы нэдэн-дэ бүткэн эмэс. Ол тэгин-лэ бискэ көрүнүп јат. Ол тэгин лэ јаркынду нэмэ болор.

Күнниң јаркыны јамгырдың тамчызына тийгэндэ јүзүн-јүүр өңдү болып, бискэ јаркынданып, көрүнэри,-солонгы болып турары ол болор. Бир јанынаң јааш јааза, бир јанынаң күн тийзэ, ол тушта солонгы көрүнэрин ајыктагар.

Јэ бис, бойыбыс-та солонгыны эдерибис. Ајас күндэ, күнгэ сыртын-ла туруп алала, оозыңа суу уурганып алала алдын јаар бүркүрүп ийзэнг. Суу алдыбыска чачылганын көрзөгөр. Слердин алдыгарда солонгы болор. Ондый солонгы, быркырган суудың чачылган тамчыларына јаркынданып јат. Айдарда, катап айдайын, солонгы —јааштын тамчызындагы күнниң көзиниң ойыны болор.

Салкын дэгэни не болор.

— Эмди нэни айдайын?-дэп, Сырга сурады.

— Јэ, сэн, бискэ, булутты салкын экэлип јат дэп, куучындадың. Салкын кайдан кайдан кэлгэн учурын айдып бэр? дэп, бир эмэген айтты.

— Кэмјок, салкынын-да учурун куучындажалык, дэп, Сырга айтты.—Јэ, эрмэк көптөйлө, улус члаазына бэргэн ошкош, эбэш амрап алалы дэди.

Тагкылаган. Амыраган, катап отурглаган. Сырга, салкын учурын катап куучындаган.

— Бис, нэ-лэ тынып јадыбыс? Кэй-лэ. Ол кэй, јардинг үстүнэ канча он вэрстэгэ калыгжып турат; бис, онын учун түбин тэгэри дэп, айдадыбыс.

— А, мэн, санагам, тэгэри кату көшдөй нэмэ болор, оны јардинг үстүнэ капкап койгон болор деп, санангам дэп, Санап ойтты.

— Озогы албаты, база ондый дэп, сананган. Јэ, эмдиги албаты өрө учар машиналар јазап алган, канча-да крээлү бийик учсан, кижитоктоор јэр табылбас крээлү дэп, јарт билдирди.

— А, нэниг учун тэгэри јажыл өгдү?

— Тургуза айдарым. Бу аяктагы суу, бу-ла суудыг суузы. Ондогы суу ару, јарык өгдү. Јэ, бир буукту эмээ ирим, буукту сууды көрзөгөр, андагы суу кара-јаажыл өгдү көрүнэр. Кэйдэ база ондый болып јат. Айлдың ичитапчы, кэй-тынышас учуп, ол јаркыны јок болор, тышкаары чыгала кэй-тыныш көп јардэнг јайылдап көрзөгөр, кэй слэргэ јажыл өгдү көрүнэр.

Салкынын учурын айдып јадыбыс. Бистинг јэрибисти кэй курчаган дэп, мэн, айткам. Ол кэй кыймыктоп, ары-бэри јыларда салкын болып јатканы ол болор.

— Айдарда кэй ары бэри јылыжарда салкын түжэтэн турбай? — дэп, улус сурашты.

— Ээ, чын, јарт билдинг—дэп, Сырга айтты.

— А, ол нэниг учун јылыжып јат?..

— Онын јылыжып турганы мындый: кышкыда айлыгнын эжигин ачып алала, көрүп отур. Сэн, нэни ајыктаарын? Айлдың ичинэ јабыстай јэргэ јылу кэй јайылар, өрө бийиктэн јылу кэй көдүрүлэр эжиктинг бажынаг блаап чыгар. Јардинг үстү база түнгэй ондый. Бир јардэ ийзү бололо, кэй кызыза өрө чыгарга блаажир, онын ордына соок кэй кирип јадар учурлу.

Көнөккө сууды сузып алзанг, сускан јэринг куру калбас,—ойтоло суу толо бэрэр. Кэй база ондый: кей јылый бэргэндэ өрө көдүрүлэр, онын ордына өскө јардэнг кэйлэр кэлип толор. Онойып, кэйлэр јылышканын салкын дэп, айдар.

Туман-ла чалын-суудыг сооп калган бузы.

— Јэ, Сырга, база бир суракка кару айт: туман кайдаг кэлип јат? дэшти.

— База чалын кайдаг кэлэт? дэп, айдышты.

— Кэм јок, айдар. Кэйдэ суудыг буу тудуш туруп јат, Кажы бирдэ, ол суу кижээ билдирэ бирэр, оны чалын түжип јат дэп, айдар. Ондый кэйдэги бу јарык болор, көскө көрүнбэс. Ол јылу бу соой бэргэндэ, суудыг буу чичкэчэк тоозын болып тоғо бэрэр, ол кэйгэ өрө турар, эбэштэнг јэргэ түжэр. Шак-ла ол суудыг тоозыны туман болып јат.

Айас күндэ, эртэн тура жыбарлу өзөк ичи суулар, көлдөр, са-стар качанда соок болор. Ондый жэрлэрдиг кэйи сооп калар, ол кэйдэги суудыг буу база тогып, суудыг тоозыны (туманы) болып јат.

— Јэ, бис бойлорыбыс-та туманды тоозы јок эдип јадыбыс. Кыш-кыда соокто кижиг чыгарда тыганда, кижиниг тыныжы туман бо-лып чөйилэ бэрэг (кижиниг тыныжында суудыг буу көп) ол сооп калган суудыг буу болор.

База ол-ок суудыг буунаг чалын тўжэр.

— Ол кандый болгон?

— Уксан-билэриг. Айлга сооктог кандый бир нэмэ алып кир-зэн, јэ аякта болзо, ол тургуза-ла тэрлэй бэрэр, онын үсти суу-дын тамчызы боло берер. Ол нэнин учун ондый дэгэжин, айлдын ичиндэ кэйдэ турган суудыг буу, соок аякка тийэлэ соой бэрэр, онын кийнинде суудыг тамчызы боло бэрэр.

Сырганыг куучыны.

Тышкаары кэйдэги суудыг буу, база онойып, ингирдэ өлөнгө, јалбракка јапшыганда суудыг тамчызы боло бэрэр. Ол тамчылар биригип, јаанап јат, чалын болгоны ол.

Күн өксөп, жылыган кийиндэ, чалын кургады дэп, айдыжар. Ол ондый эмэс, мындый болуп јат: күнниг жылу чогына, јалбрактагы тамчылар жылай-ла база катап буу болып өрө кэйгэ чыга бэрэр көскө көрүнбэс.

— Көрзөнг кандый јарт куучындап јат... Үүрэдү тэгин эмэс турбай дэп, өбөгөндөр куучындашты. Тумчук, Сырганын куучынын јарадып укты, база-да угарга сананды:

— Акыр, эм тургуза мактабагар. Јааш јааганда күзүрт, јалкын кайдан кэлэт, онын учурын айдып бэрзип-дэди.

— Бүгүнча нөкөрлөр болор—мэн-дэ, слэрдэ чылай бэрдибис, эмдиги воскресенде јуулалы. Јөппө?-дэп, Сырга айтты.

— Јөп болбой дэп, ончозы айтты,

Јалкыннын, күзүрттин учурын Сырга куучындады.

Воскресен күпдэ күн тийэрин тийди, јэ ийзу болбоды. Тэгэринин булугтары ары-бэри көчүп, күнниң көзин бөктөп турды. Ак булуттын оргозынан күнниң јаркыны јэргэ, јэдип турды. Эбеш салкындап турды.

Јакшы күн болордо, улус тышкаары куучындажар дэшти. Суудың јаказына отырглады Сырганы куучындазын дэп, эдэглэди:

— Сэн, јалкыннын, күзүрттин учурын айдаачи болгон јогын-ба?

— Э-э чын,—деп, Сырга айтты:—Баштап јадым угугар-дэди.

Бир төгөштиң үстүнэ кара гребелка-тарак, чаазыннын үзүктэрин база канаттын јумын салып койды.

— Бу мыны кайдатан?-дэп, Тумчук сурады.

— Удабас билэринг... Јэ, ончогор јуулдыгар-ба?

— Ээ. Ончо. База сакыыры јок-дэп, түймэшти.

— Јэ, баштайлы. Элэктричество дэп, нэмэни билэригэр бар ба? дэди.

— Мэн билэрим-дэп, Магдайдын јээни айтты,—мэн Улулуга јүрөлэ турада бир болчок шил турган, онын ичиндэ от күйүп турганын көргөм. Онын ады элэктричество дэп, айдышкан.

— Јэ, айса элэктричестводан баштайлы дэди.

Сырга унчукпай барды. Кара таракты алала чэпкэн-лэ јышты. Јыжып, јыжып таракты чаазынга јууктаты, чаазын өрө көдүрүлэлэ таракка јапшынып калды.

— Көрмөс-дэп, кэм-дэ айтты. Улус каткырды.

— Бу, нэни эттин? дэп, сурашты.

Ол чаазын таракка канайта јапжынган Сырга?-дэп, сурашты.

Ол оо јэлим сүрткэн дэшти.

Јок, Тумчук, мэн таракты јэлимдэбэдим дэп, Сырга айтты. Јэ эмди чэпкэнгэ јыш... Јакшы тың јыш... Јэ, эмди таракты бу чаазынча эмээзэ јумга, јууктат дэди.

Тумчук каткырынды, таракты чаазынга јууктатты-чаазын јапшынды, јумга јууктатты-јум база јапшынды.

— Кайкамчык нэмэ бол!-дэл, Тумчук кайкады.

— Кайкамчык нэмэ јок, ол элэктричество болор дэл, Сырга айтты.

— Канайта ондый болды?-дэшти.

Јэ, эмди угугар. Слердин јагы көргөнигәрди үүрэнгән улус, озо билген. Таракты чәпкән-лэ јыжып ийгәндә, тарак нәмәни канайта учурлу тартып јат, ондо кандый күчтү нәмә бар болотон? дэл, шүүшкән. Онын кийиндә өскө нәмәләр јышкан: шил, тонгон смола-ончозы тунгәй нәмәни тартып турар болды.

Кайкымчылу јылдыс.

Онойып јыжып алган нәмә тартар күчти үүрэнгән улус, элэктричество дэл, адаган.

Элэктричествонын аайына чыгарга көп кижилер албаданды. Мынайып чәнәди: смоланы јаан эдип болчоктойло оны тынғыда јыш-

кан. Айдарда, ол болчокко көп күч-элэктричество жуулган. Бир үүрэнгэн кижини ондой болчокты сабарыла сайып ийэлэ, кыйгырып ийгэн сабар тийгэн јэрдэн чала мыйырык чэдиргэн от чөйилип чыгала, сабарга кадала бэргэн. Мылтык аткандый табыш болгон.

— Ол нэ ондой болды-нэр-дэп, Санап сурады.

— Ол элэктричество жуулган болчокко үүрэнгэн кижинин сабары тийэрдэ сабардан улам кижинин эдинэ элэктричество киргэн, болчоктон чыгара адылган. Адылган тушта јаантайын јалкын-чэдиргэн чыгар учурлу.

Онын кийиндэ, үүрэнгэн улус, онон јаан чэдиргэн чыгарарга кичээди.

БИСТИН И ЖИБИС.

=====
(НАША РАБОТА).

КӨДРӨ БИЛЭЗИ-ЛЭ ҮҮРЭНИП ЈАТ.

(Нулады, Ондай аймагы).

Бистэ үй улустың бичик билбэстэри үүрэнэр-ликпункт ачылды. Үй улус, оо барып, күүнгэрип, үүрэнип-тэ турза кэрэк жылбай туры. Озогы ада-өбөкөнниң жангы үүрэдүгэ сүрэкэй аршаамык болып туры. Баштап үүрэнэрдэ, кэлиндэр, кайнына уйгаш сөсти, тулгурт јарт кычырбас болды. Эмди, ондый кылыкты бистинг үй улус, ундуп браадыры.

Кышкыда 18 үй кижии үүрэнгэн (оның сэгизи үүрэнип чыккан), эмди, жангыдан он кижии үүрэнип јат. Олордын эрмэги:

—Јэ, уч-баш-ла үүрэнип алзабыс, бис эр улуска јай бэрбэ-сибис.

Көдрө билэзин үүрэнэр эдип, сөстөп алган делегаткалар бар. Ондый кижии Тапас Таныева: ингир-лэ кирзэ, айлын бөктөйлө, кызы-ла өбөгөнни алганча ликпункта барар.

Көктөнөр машина—алтай айлга кэрэк болды.

(Ондай аймак).

Бистинг алтай үй улус, көктөнөр машинаны көрбөгөн, билбэс. Короту дэп, өзөккө, женотдел көктөнөр машина экэлэрдэ, јанында јаткан үй улус, үзэ јуулган (10-15 чакрымнаг да кэлгэни бар).

Машина алып јүргэн женоргтын улустарын чуң тудып алган, ончозы-ла машинаның тутказынаг эбирэр күүни бар. Туш кыйган-ча көргилэди, машина үй улуска, сүрэкэй јарады. Оның кийиндэ, сельоргка айтырып алып, алтай үй улус, машинаа көктөнөрдө, ончозы кайкашты.

—Көрзөң түргэнин!

—Бэк көктөп јат - дэгэн эрмэк бар.

—Үүрэнэргэ бэлэн эмтир, —дэп, көктөннип јаткан, үй кижии, ай-дып отуры.

Бир карган эмэгэн, алаңзып айтты:

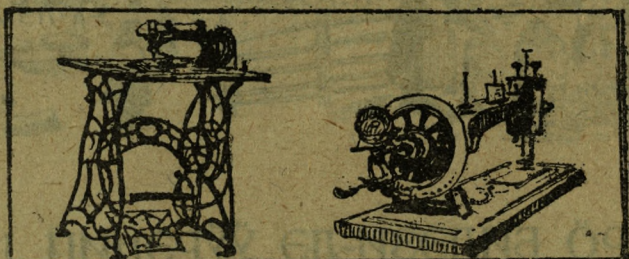
—Мындый нэмэ алдырып алза, кадыттардынг эдэр ижи јок болор, —дэди.

Кэлиндэр, эмэгэнгэ, жагыс үн-лэ кару айтты:

—Оскө иш ас-па? Иш жок отурбазыбыс, коркуба,—дэшти.

Баштап-ла яслядагы балдарга кийим көктөгөн, онын кийиндэ, кандый-ла кэлин, бойынын нэмэлэрин көктөгөн: кажы кижиге штан, кажы кижиге чамча, учраганчала.

Бут-ла база кол-ла көктөөр машиналар.

Көктөнөр машинаны, Коротудан Кулааты жаар апарды. Эмди, ондогы үй улус, машина-ла таныжып, оо көктөнөргө үүренип жат. Машинаны алдырарга кэрэктү дэп. үй улус, тэкши-лэ айдып туры. Жагыс-ла айдыш эмэс: Сэтиргэ-лэ Таажи-Кыштуу дэп, өзөктөрдиг делегат-үй улустары көктөнөр машина алдырарга артель болып, бирикклэди. Кажы-бир организацианын улустары, ологго акчадан болыш этти, олог эмди, көктөнөр машинаны алдырып бэрзин дэп, кредиттын товариществозына жакып койгон.

Кандый-ла делегат-үй улустын жууны көктөнөр машинаны алдырар кэрэк. Ол үй кижинин ижин жэңилтэр-дэ түргэн, жараш көктөөр-дэ,

Иш эдэр артель бириктирип, жазадыбыс.

(Кэбезэн, Лебедскойдын аймагы).

Бистинг делегат-үй улустын жуунында кожо, иш эдэр артель бириккэнэн бэри, үч жыл болды. Баштапкы иш аайы бажы жок болгон, онын кийиндэ көндүгэ бэрдибис: артельга кирэрдэги төлүди 50 акчадан, членнинг үлү төлүзин 1 салковойдон тургустыбыс; сукайры кургадар ишти мойныбыска алдыбыс (көдрөзи кургадар болгоныбыс 400 пуд кулур, пудтын 50 акчадан; онын 5 процентын артельдин жөбжөзи (капиталы) эди, айрарга жөптөштибис).

Артельдин жуунында, сүт эбирэр сепаратор-машина алдырар болып, жөп бүгги. Эбэш акчабысты жууй-ла зацатка бэрэлэ, кредит-тын товариществозына сепараторды алдырзын дэп, жакыдыбыс.

Эмди, бис сүт үрэбэсбис.

А. Л.

Биригип иштээргэ үүренип жадыбыс.

(Катанду, Оймон аймагы).

Бу кэрэктин башталганы мындый болды: бир кызыл-чэрүдэ тургай кижининг үйи, делегаткалардан болыш сурады. Делегатка-үй улус, болыжары жолду дэп, шүүди, жуулып алала, ажын согып бэрди (үй улус-ла кожо комсомолдын ячэйказы иштэгэн).

Онын кийиндэ, үч јокту үй улуска болыштыбыс, үч үй кижини изба-читальняга отурар этибис.

Изба-читальняга оналты-онсэгис үй кижидэнг кэлээчи болды. Үй улус, иштэнэр; избач куучын айдар: боос уйды канайта кичээрин, бозуды канайта азраарын куучындаар болды.

Чыдабаска болыжып, өмө-лэ иштэп, бистинг үй улус, биригип иштээр ишкэ таскап јатканы ол болор.

Кол-ижинэ бириккэни.

Паспаулдын делегатка-үй улустын јууны, кол-ижинэ бириктирерин јөптөшти. Јуунга алты делегатка, онбир кызычактар кэлди. (Уулдар-да бар болгон).

Кружевалар түүгэн, балдардын кийимин кэскэн. Иштэнип турар тушта балдар кожсндогон, избач куучындар кычырган.

Кэрэкти јакшы өткүрдибис.

КАКАЯКОВА.

Балдар бойлоры ясля јаар кэлип јат.

(Курмач, Лебедской аймак).

Байлар ясля дэп, нэмэни уккан-ла бойынча, ондый нэмэ кэрэк јок дэп, кыйгырышты. Нэмэ билбэс алтай улус, байлардын сөзин ээчип, айдышты:

— „Ясля этсэбис, бистэнг көп налог алар. Амыр, ясля јок јадар!“ — дэшти.

Байлардын төгүнин укпагар, ясля учун налог албас дэп, үй улустын организаторы, јук арайдаг албатаа билдирэ айтты. Онын кийиндэ, алтай улустын көп јаны, яслянын тuzалузын билди, ясляны түргэн этсин дэп, сурады.

Јаан-ийзү айдын 7-чи күниндэ ясля ачылды, Доктор балдарды көрди, көргөн кийиндэ, балдарды, энэлэрин сыйлады, ажандырды.

Кажы үй улус. балдарын ясляга бэрбэй, сүрэкэй мойнооды. Контараков, эки балазын бойы ясляга экэлип бэргэн, үйи билэлэ, кэлгэн бойынча, балдардагы яслянын кийимдэрин уштып таштайла, кыйгырганы:

— Бис, балдарыбысты бойыбыс азраарыбыс!.. дэп, кыйгырала балдарын апарган.

Айлына апарган кийиндэ, ол балдар бойлоры ясля јаар јүгүрүп кэлгэн. Јараган. Контараковтын үйи ол орто карык-јок туйуктанды. (Јөптөнбөскө болбос: балдардын курсагы јакшы, ток, кийими ару, табына-ла ойноп јадар).

Пустогачев дэп, апишактар, кысчагын ясляга божотпой мойногон, кысчагы дэээ, бойы ясля јаар јүгүрүп кэлгэн.— (Ясляда сүрэкэй јакшы дэп, айдар).

Ясляны госуларствонынг акказы-ла эткэн. Јурт улус, јаныс-ла сүт бэрип турган.

Бистин ясляда бир тутак бар: ясляда балдар тўжин-лэ жүрэр, энгирин, конорго ада-энэзи балдарын апарар. Балдар конып турар ясля эдэргэ, государствонунг акказы јэдишпэй јат. Онын учун, ал-тай улус, эбэш акча јууй-ла, государствонунг бэрип јаткан акча ко-жоло, балдарды ясляда конор эдэрин кичээр кэрэк.

ОСОКИНА.

Кэрэктин бойынаг танытты.

(Эјнан, Чамал аймагы).

Яслянын заведующий үй киж, Эјганга кэлэрдэ, орто јаткан үй улустар кыйгырышты:

—Бискэ ясля кэрэк јок!— дэшти.

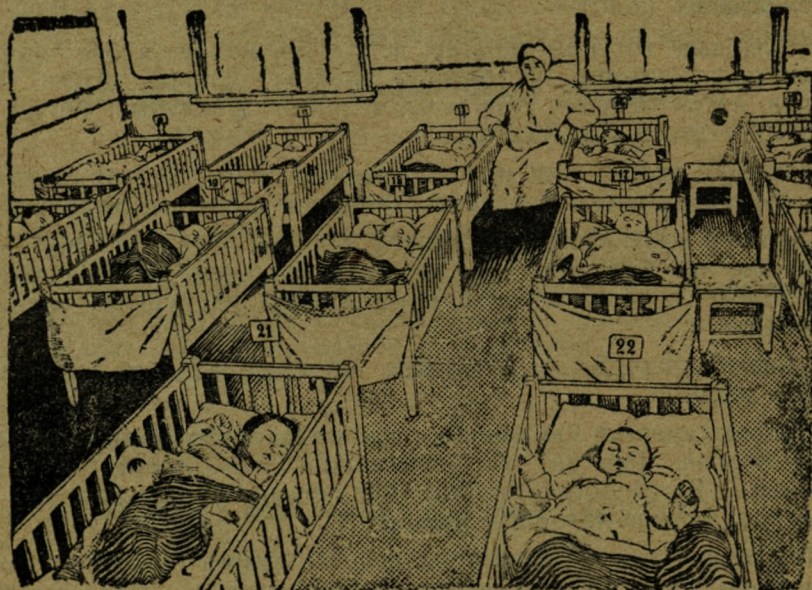
—Былтыргы јыл, Чамалдыг яслязындагы балдар быштыккан!

—Балдарыбысты коммунисттарга азратпазыбыс!— дэшти.

(Јокту үй улус, иштиг өйиндэ, балдарын алар кижизи јок учун, унчүгушпады).

Заведующий— үй киж, ол эмэгэндэр-лэ сөс блаашпады.—Яс-лянын тузазын, бис, кэрэктин бойынаг таныдарыбыс—дэп, каруун айтты.

Иштиг сүрэкэй-лэ иштээр өйиндэ, ясля ачылды. Башкы күниндэ сок-ла јагыс бала экэлгэн. Үй улус, толтра-ла јуулды. Яс-ляда баланы канайда кийиндиргэнин, азраганын, саадатканын көр-гүлөп јат.

Оок балдар јадар ясля.

Эргэнгизиндэ... Эргэнгизиндэ Бистин яслянын заведующийи бүтпес мадыттарды јенди эмэспэ: «Онбир бала» экэлди, үчүнчи кү-

нүндэ—21 бала. (Эмди балдарын ясляга экэлэр болып 28 кижиги бичитти).

Бистинг кадыттарыбыс ясля кэрэк јок дэп, тэмэй кыйгырышкан турбай.

Ясляны јон јаман көрбөй барды. Адылып, айтклаардан болгой, ясляга одын кэрэк дэп, эрмэк болорда эр улус айдышты:

— „Экэлэр. Бистинг балдарыбыс ондо ару чэк, курсагы ток жүргэндэ, одынга санааркабас,— одын бэлэн болор“,— дэшти. Е. Н.

Балдардын площадказын эдип јадыбыс.

Кан-оозынын делегатка-уй улустыг јууны эмээ ясля, эмээ балдардын площадказын эдэр дэп, јоп бүдүрди.

Делегаткалар комиссия тудала, кэрэкти баштап, башкарып јат. Акчалу спектакиль ойын этти, база ондо акчалу сыйлаар этти, вечер этти, онойып 130 салковой акча јууды, база кооператив бежон салковой бэрди.

Јэ, ясля эдэргэ, ол акча ас болбой кайсын. Јэ, бистинг күчибис тэгин барбас: ол акча-ла балдардыг площадказын эдерибис, оо балдар јуулып, јыргаар, кышка јэгрэ жүрзэ, кадык—камыш жүрэринэ туза болор.

Делегатка СВОБОДИНА.

Бу коомой делегаткалар.

(Көн-суу оозы-ла, Паспаул).

Санникова—делегатка, жүргэн жүрүми делегатка жүрүминэ јарабас:—Аракыдаг жүүлгэнчэ ичин алала, ором-ла базып жүрэр, түндэ арай ла чочко-ла кожо конбойт.

Шак-ла ондый кылык Паспаулдын, Жданова дэп делегатказын-да болгон.

Делегаткаларга онойып жүрэргэ качан-да јарабас.

БАТРАЧКА.

Чэнэп, уй азраганы.

(Чамалдын деремнэзи).

Чамалдын алтай-мал-азраар кэрэгиндэ курс бар, ондо чэнэп, уй азраган.

Эки уйды эки башка азраган: бирүзин тэгин-ла алтай кижинин азраганы—чылап азраган, бир уйга күчтү аш-азрал бэрип турган. (Јарма, кэндрэстинг шагы база—ла өскө курсак).

Нэмэнинг аайы саадабай билдирди. Башкы уйдын сүди тудуш-ла ас болгон. Экинчи уйдын сүди көргүзэ кожылды: он конок азралга турала, түжинэ 12-13 мынта сүт бэрэтэн уйдын сүди 23 мынтаа јэткэн, онынг кийниндэги сүт күни—түнинэ (сутказына) 28 мынтаа јэтти.

Ол азралдаг уйды кэмјүүлү, күчтү курсак-ла азрагына сүрэкэй тузалузын, курсанттар кандый-да куучыннаг артык, көрүп билди.

Е. А.

Бойы учар машина эдэргэ болыш.

— Юу болгодый болзо, государстваа болыжалы.

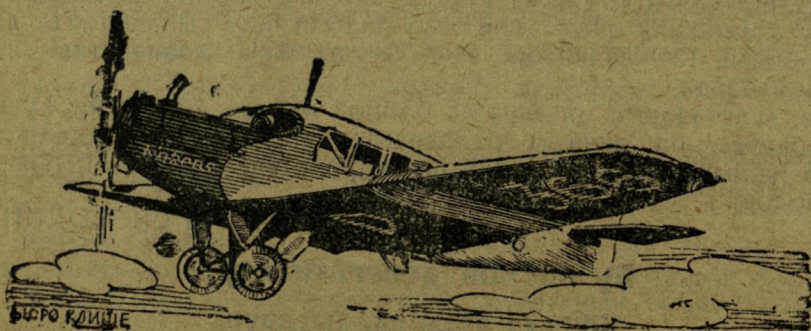
— Сибирди корулаар, бойы учар машина эдэргэ болыш акча жууйлы--дэшти.

Ондый куучынды Улаганның делегатка — үй улустары куучын-дашкан. Ол куучынның кийиндэ, тэмэй эрмэк боябозын дэп, жуун эткилэди.

Делегаткалар бойлоры чыдаганча бэргилэди, оның кийиндэ журт кэрип жуугылады. Көдрө жууп алганы 26 салковой акча болды.

Улаганның үй улустары, Совет башкарууна коруланарга онойып болышты.

ТЕЛЬГЕРОВА.

Өрө кэйгэ учар аэроплан дэп машина.

Бабин Сарапонның кичү алтамы.

Алдында: тэжиктү соок айлда, бийткэ [идирип, киргэ бастырып, жадатан болгон.

Алдында: соокко малы калтрап, бойы курсактаң аштап, көчүп жүрэтэн болгон.

Алдында кичээгэни, билгэни: ышту айл, чокту от, ачу аракы, канза, таңку болгон.

Озодонг бэри көчкин улус болгон. Кар кайлып, жылып кэлэрдэ, кыштузын таштап, jailуга, өзөктиң бажына, тайкаа жууктап көчөтөн. Улус, ончо тэкши көчөтөн. Сарапон Бабин база кожо көчип туратан.

Бэшпэлтирдэ, Шабалин аймагы, сельсоветтиң янында төрт крээлү турачактар бар, айлантра өзөктөрдө, өзөктөрдиг бажына жуук чачылып калган, алтай албаты журтап jat.

Сельсоветта эмэээ школдо иширгээри комсомол ячейказының жууны болып туратан. Сарапон Бабин ол жуунга база кэлип жүрэр. Сарапондо сары капкакту книжка база бар, капкагында: „ВЛКСМ-нин члениниң бэлэди“ дэп, бичип, койгон.

Уулдар жуулып алала, жаңы жүрүм шүүжип, база мал-ашты озогызынаң башка тудар кэрэк дэгэн, аймактың бичигин кычырып турглады.

Ондый жуундарга жүрэлэ Сарапоннын санаазына башка нэмэ кирди: чаадыр айлды таштаар, көчөрин токтоодор, аймактын бичигинин аайынча жаңы жадын жазаар дэп, шүүнди. Бир-лэ санаа киргэн нэмэни—чыгара чачып болбос жанду.

Сарапон баштады. Иштэбэгэн ишкэ тэрлэп, чучрап жүрди: тура эдэр, јэр казар, кра сүрэр. 27 жылдын јайында эң башкы аштын кылгазы Сарапоннын кразынан јажарып, јайканып чыкты...

Бир иигрдэ уулдар база-ла жуулды. Бу жуунда нэни эдэрин шүүшпэди, аймактын бичигин-дэ кычырбады. Кажызы-да јок. Ол жуунга Сарапон Бабин аймактын бичиги аайынча нэни эткэнин куучындайтан болды.

Сарапон үни тыкырап турып, канайта тура эткэнин, кра сүргэнин, оград салганын жуунга куучындап бэрди.

Ячейка укканын тэгин таштабады. Уулдар бичигинэ бичигэни мындый: „тура эткэнин, картошко отургусканын, аш-кра иштэгэнин јарадып турубыс“ дэп, протокол-бичиккэ бичигэн. Оног ары канайта иштээрин Бабинга јөп айдып, ячейка бичигэн:

„Сарапон Бабин туразынын ичи ару-чэк тутсын, база картошко салзын, орозына үчтэн артык салбазын, јара кээип отургыссын, одоп турзын. Олөндө эртэ чапсын, кышка жуук кажагаларын јылу эдип, чыгдыйлазын дэп, јөп айдып турубыс“—дэп, бичигэн.

Алтай албатынын мал-ашты кубултар кэрэккэ Сарапон бабин бир кичу алтам крээлү баштап койды. Оо јәңил-бэ? Күч.

Күч-тэ болзо, коркушту күч эмэс, онын болыжатан, јөптөжө-төн Комсомолдын ячейказы бар, күч кэлзэ ячейка бэлэн туры.

Бабин эмди көндигэр. Онын алтамы там јаанап, көндүгэр. Оног көрүжэ оок-өскүрүмдэр ышту айлды, көчкин жүрүмди таштап, жаңы жадын, жаңы жүрүм жазаар.

Машиналар эдэ-лэ јаан чедиргэн чыгарган, оног чыккан чедиргэн кижини тургуза-ла өлтрө согор эдип тапкан.

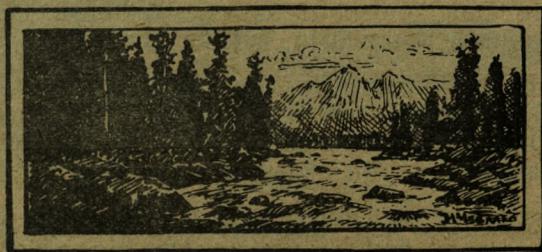
—Ук Сырга,—дэп, Магдайдын јээни айтты,—сэнин куучынын јалкынга кэлижип јат. Былтыргы јылда Тундушев дэп, өбөгөнди база јалкын түжүп өлтүргэн. Тэңеридэң јалт-ла эткэн бойынча өбөгөнниң турган јэринэ јалкын кэлип түжэлэ өбөгөнди үзэ сок-кон.....

—Сэнин ол түңгэйлэгэнин кэлишти. Јалкын база түңгэй элек-тричество болып јат, јэ ол сүрэкэй көп жуулганы. Јаштын булу дына көп электричество жуула-ла, ол адылып јат, јэргэ түжүп, јэргэ кирэрдэ (сабарды ундубаган болбойыгар) јаан јалкын болып јат-каны ол.

—Күзүрт кайдаг болып јат?

Сэн, жазап уккан болзонг, бойыг-да билип алар эдинг. Болчоктон чэдиргэн от чөйилип чыгарда, мылтык аткандый табыш болгон дэп, айтканым санаана кирэтпэ? Јут күндэ тэгэридэ база ондый болып јат. Ондо јуулган элэктричество адыларда јаан табыш болып јат. Тэгэриниң јалкыны, мәниң айткан чэдиргәннэң чик-јок јаан учун оныг табыжы-да јаан болып јат. Оо үзэри ол табыш булуттарга торыланып јат: оноң улам тэгэри күзүрәп турганы ол.

Јалкын-ла күзүрттиң учурын Сырга онойып куучындаган.

ГАЗЕТ АЛДЫРЫП
КЫЧЫРЫГАР ОО ЧИИГЭР.

(ВЫПИСЫВАЙТЕ, ЧИТАЙТЕ И ПИШИТЕ
В ГАЗЕТУ).

Јастра кылыкты газеткэ бичигэр.

Мындый кылык болгон: Оймон-Бажында Лаптев. Ол, кооперативка председателга турала, албатынын акчазын үрэгэн, байлар-ла, кулактар-ла наајылашкан. Бөс товар јэдишпэй турар тушта, ол бөсти байларга саткан, јокту улуска кырын-да көргүспэгэн. Јоннын јоктулары комдалду болды, Лаптевты кайда барып, угузар јэр тапай јүргилэди. Бир бичикчи киж и табылды: отырган ла бойынча Лаптевтың канча кылыгын „Ойротский Край“ дэп, газеткэ бичийлэ ийэ бәрди. Ол бичикти редакция газетка басты, прокурор шылу этти, бу јуукта Ийзү айдын 28-чи күниндэ Лаптевты јаргылады-эки јыл оты-рар этти, үрэгэн акчаны нэкэп алар болды.

Газеттинг болыжы учун Оймон-бажынын јоны, албатынын јө-өжөзин үрэйтэн Лаптеванг айрылды. Јурткордынг болышканны-ла јок-јойу улус „чындык јолды тапты“.

Үй улус „Кызыл Ойротты“ дэнши алдыртып кычырар нэрэк.

Ондый кылык јангыс эмэс. Јарым јылга јурткорлордынг бичиген бичиктэринэнг улам, „Ойротский Край“ дэп, газет јарлап, баскан кий-ниндэ јиирмэ крээлү киж и, јоннын јөөжөзин үрэгэн учун, база јон ичиндэ кандый јаман кылынган учун јаргаа киргилэди.

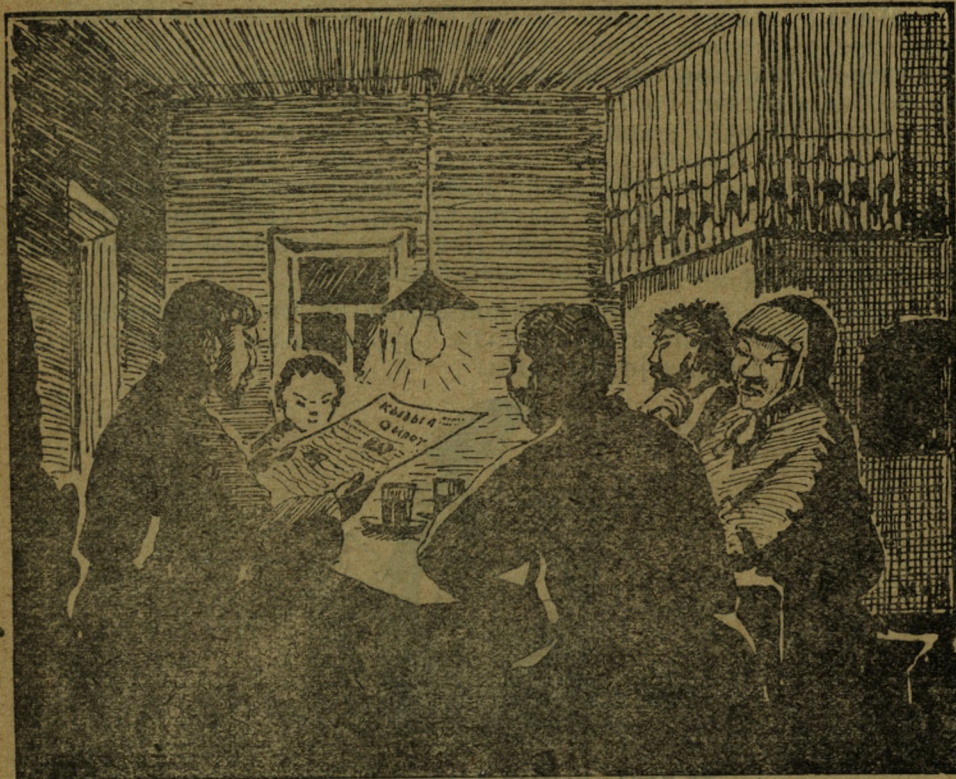
Айдылбаган биңилбэгэн шокчылдар канча крээлү? Јаргызына буруузына турбаган шокчылдардын тоозы канча болор? Јаткан өзөгигди ајыктап көрзөгн, албаты амыр јадарына аршаамык эдип јаткан улус, көп табылар.

Оның учун, бичикчи эр улус, үй улус, газетка бичип турар кэрек, јуртыгарда нэ-лэ коомой кылык јок болор.

Јакшыны база бичи.

Јагыс-ла коомой кылыкты бичиир эмес.

Толгоэктын үй улустары шыралаган: кандый чамча, штан кажы кэрэк кыйим и јакшы көкктөп билбэс болгон. Колго көктөөргө база узак. Бир катап, делегаткалардын јуунында, Тааји-Кышту-дын үй улустары көктөнөр машина алдырып јат дэп, бичик кычыргылады. Оны кычырып угала, эрмэктэжэлэ, бойлоры база ондый артель эдэр дэп, јөптөшти. Машинаны алдырды, эмди Толгоекто база көктөнөр машина бар: түргэн дэ, јакшы-да көктөп јат.

„Кызыл Ойротто“ солын куучын көп эмтир.

Айдарда, нэ болып јат?—Тааји-Кыштунын делегатказы, машинаны канайта иштэп јатканын газеткэ бичиирдэ, Толгоэктын үй улустары кычырып көрлө, јаңы јүрүм аайынча иштэди.

Айдарда. Якшы кылыкты база газеткэ бичип түрза, оног көрүжэ, өскө өзөктөр база ижин жарандырага, жазаарга кичээнэр.

Канайта санаанга эбэлгэнчэ газеткэ бичи.

Газетке канайта бичиир? Алтай үй улус газетке бичииринэг коркор, айдыжар:— „Бисти улус элэктээр, бичигибис коомой...

Ол куучын тэмэй. Билгэниг-чэ бичи. Ондо кичээйтэп бир нэмэ бар: чын-ла көргөнигди укканыгды төкпөй, чачпай бичи, көрбөгөн, укпаган нэмэни, бойыгнап сананып, төгүни лэ бичи-бэ. Сэниг бичигэниг чынчык болзо, эбэш ястразын газеттиг редакциязы жа-зайла, газеткэ базып, чыгарып ядар.

Газетке бичиир кижиге (юрткор), газеткэ нэмэни чокымдап бичиирин ундубас кэрэк. Бичиккэ кылынган улустыг адын, өбөкөзин бичиир, кандый жэрдэ, кажы күндэ (айын, күнүн бичиир), болгонын чокумдап, бичиир. Канча-ла чокумдап бичизэ, анча-ла яман кылыктыг аайына чыгарга жэнгил болор.

Бичигэн кижини билбэс эдэр сүмэзи.

Кажы улус, газетке яман кылыкты бичип ийзэм, кийиндэ өч-төөр дэп, коркып жүрэт.

— Бисти газетке нэ бичидиг?— дэжэр.

Кандый кижиге бичигэнин билбэзин дэзэ, бичиктиг учына бичи-ир: „жэ, редакция, мэниг чын адымды салбазын, өскө сананып алган адым салзын“, деп, сураар Тэмдэктэп айдалык, юрткордын өбөкөзи Яжанкин болзо, бичиктиг учына, саг-башка өбөкө бичиир „Көс“. Айдарда, ол бичикти Яжанкин бичигэн дэп, улус билип бол-бос, учунда кол салганы „Көс“ боло бэрэк. (Бичиктиг учында бойы-нын чын адын, өбөкөзин, яткан жэрин бичиир кэрэк, кэрэк, ол ре-дакцияга кэрэктү).

Юрткордыг кружогына бирикклэгэр.

Кандый-ла нэмэни чынына жэдэлэ бичиир кэрэк дэп, айдылган. Жагыс кижиге көргөнинэг көп кижиге көргөни бужу болор учурлу. Айдарда, бэр өзөктө канча-канча юрткор бар болзо, алды-алднан иштэбэй, кружок болып, биригэр кэрэк. Кожо бичип, бичигэнин ко-жо шүүжип, нэни бичизэ якшы дэп, шүүжэр. Онойып бириксэ. юрткор кожо газет кычырар, бойы-бойынап бичииргэ үүрэнижэр, Ондый кружок эдээгэр редакцияга бичигер, редакция болыжар (пись-мо бэрэр, жөп айдар.

Газетке бичикти канайта бэрэр.

Бичип алган бичикти конвертка јелимдэйлэ үстүнэ бичиир.

Гор. Улалу

„Кызыл-Ойрот“ газеттинг редакциязына.

Конвертка марка јапшырбас,—редакция төлөөр учурлу. Газетка базылган бичик учун редакция јурткорго 10 акчадан өрө 50 акча јэтрэ акча төлөөр.

Газетти кайдан алдырар.

Газет тузалу. Өскө јурттарда нэ болып јатканын оноң көрөринг, јоннын ижининг тутагын көрөринг, мал-ашка тузалу јөпти көрөринг, база-да солын нэмэ көп болор. Айдарда, кандый-ла бичикчи алтай улус, бойынын төрөл газедин „Кызыл-Ойротты“ алдырар кэрэк. Ол газет алтай тилдү, баалу эмэс: айына 20 акча.

Газетти почтодон ажра бичидэр, эмэээ почта алып јүрэр улустанг алдырар, Канча-ла айга газет кэрэк болзо, өо акчазын бэрип салзан, газет кэлип турар.

1926-27 ЖЫЛДА ЧЫККАН БИЧИКТЭР:

	Баазы	
	Салк.	ак.
Кооперация дэгэни нэ	—	0
Кооператив-ла мал-аш ижи	—	8
Деревнэ комсомолдын Политграмотазы	—	20
Јэнэ (ойын бичик)	—	8
Политграмота	—	20
Орус тилинэн алтай тилинэ көчүргэн бичик (Словарь)	—	25
Алтай тилинэн орус тилинэ көчүргэн словарь	—	20
Сифилис дэгэн југыш оору	—	10
Ўй кичи кул эмэс	—	6
Бий эжиги биик (ойын бичик)	—	8
Јаш өскүрүмдэр оргозына иштээр иш	—	6
Маала ижи	—	3
Пролетарийлар бэлэн болугар	—	6
Кара Корум	—	8
Сүттү уй малды кичээри	—	8
Трахома-көстинг ооруу	—	8
југыш ооруларла јэнгижэри	—	13
Бойы-бойына болужар комитет	—	10
Нэниг учун англиянын капиталистары СССРды өштөп турган	—	10
Актардын мэкэзи (ойын бичик)	—	8
Ленин-ла партия	—	10
Ишмэкчиле крестьяндар бэлэн болуп туругар	—	6
Ленин-ла крестьяндар	—	10

Бу кэрэктү бичиктэрди алдыртаин дэгэжин бир канча улус бирлежип јангыс аай алдыртса јакшы болор. Бичиктэр алдыртар јердин адресы бу: Улалу туразы „Кызыл Ойротын“ типографиязына.

27864

Ойрот.

13-53

Бичикти Бүдүрэри-дэ
базары „Кызыл Ойрот“
дэп бирикэни.
Тиражы (тоозы) 500.
Облит. 81.
